

Др Ђоко Пејовић

УЗРОЦИ МАСОВНОГ ИСЕЉАВАЊА СТАНОВНИШТВА ИЗ ЦРНЕ ГОРЕ (1878-1916)*

Повећање државне територије и политика насељавања новоослобођених крајева. — Структура земљишног посједа. — Стање финансија. — Привредна структура земље и обим спољне трговине. — Зајмови. — Отварање радова, мјере за унапређење пољопривреде и занатства и оснивање мањих предузећа. — Посљедице уништавања шума. — Напори за исушење Скадарског језера и извођење других мелиорација. — Презадуженост становништва. — Диоба комуница. — Гладне године.

Послије Берлинског конгреса настаја нова фаза у историји борбе Црногораца за опстанак, како оних у старом дијелу државе, тако и оних на тек ослобођеној територији. На ширем подручју и под донекле новим условима почиње слободније дјеловање друштвених закнитости, које раније нијесу могле да дођу до јачега изражаја. Карактеристични покушаји да се масе сиромашног становништва задрже у тек међународно признатој држави нијесу могли стати на пут процесу који их је све више усмјеравао да на другој страни нађу оно чега су били лишени на старим огњиштима: сигурнију зараду или боље насељење.

Послије Берлинског конгреса Црна Гора се повећала за 4.325 км² (свега је имала 9.475 км²), што не значи да су овим били обезбјеђени сношљивији услови живота за највећи дио становништва. Треба имати на уму да прилике на селу у Брдима нијесу биле много боље него у Старој Црној Гори. Чињеница је да се и у новим крајевима развијао вишестрано интересантан процес диобе кућних заједница, осиромашавања и мрвљења ионако малог земљишног посједа, све јаче се осјећао пораст трговачког и зеленашког капитала и, с тим, све већа задуженост.¹ Истичано

* Одјељак из већег рада.

¹ Напомињемо да је у Пиви, Црквицама и Бањанима просјечан број чланова породице био 8,18, у Дробњацама 6,60, у Васојевићима 6,32, у Цуцама 6 и 7, Вјелопавлићима 5,21, Пиперима 4,96. Средњи број у девет области износио је 5,89 (ДАЦ — Попис становништва 1879—80, I књ.; П. Ровинский, Черногорія III, 242).

је да се само исељавањем може у Црној Гори одржати „природни ток ствари“, сразмјер између „количине радне земље и њених извора за опстанак и броја народа који је на њој остајао да живи“. У молбама српској влади да дозволи усељавање црногорских породица саопштавано је „да се више душкати не може“. Све већи аграрни пролетаријат у заосталој земљи није се могао преоријентисати на ма какав други рад. Карактеристична противрјечност на највишем ступњу, између повећаног броја становништва способног за рад и пораста његових потреба, с једне, и расположивих радних мјеста као и оних која су у ближој будућности могла доћи у обзир, с друге стране, на свој начин је дошла до изражаја ускоро послѣје проширења Црне Горе.

На крају XIX вијека стање у Црној Гори карактерисало се овако: трећина становништва је лишена земље, покретног имања па чак и куће; двије трећине имају понешто стоке; од прве трећине један дио се скита без рада, го и гладан, други дио тражи рад, али га не налази, а трећи има мало новаца и исељава се. Дале, први дио је пролетаријат који ће бити опасан за мирне грађане, други и трећи дио ће емигрирати.²

Мрвљењу иначе ситног сељачког посједа на много „обојка“ допринијела је, каже се, и примитивна организација власти, не водећи нимало рачуна о практичности подјеле између браће у породици.³

Пораст становништва и броја породица при крају убрзаног процеса диобе кућних заједница приказиван је 1899. тврђењем да онамо гдје је прије 50 година живјело 7 породица, ове је морало да живи 50—70.⁴

Напомињемо да је у Црној Гори 1902. било, по књигама дације, 180.000 рала (90.000 под кукурузом, 45.000 под пшеницом и 45.000 за кромпир, купус, пасуљ и др.). Полазећи од тога да приносом са 10 рала може да се прехрани 15 лица, мора се закључити да се просјечно родне године не може добити онолико колико је било потребно за прехрану 200.000 становника, колико

² ДМЦ — ПС 1901, 46. Овакво представљање прилика с правом може да се схвати као утисак појединаца, за чију потврду не бисмо могли до појединости навести одговарајуће статистичке податке, али се поуздано може рећи да је емиграција у највишем степену била условљена изузетно тешким економским стањем огромног дијела становништва.

³ ДМЦ — Мемоари Г. Вуковића, Моје три мисије, V, 45—50; В. Богишић, Зборник садашњих правних обичаја у јужних Словена, 335; В. С. Томовић, Насљедно обичајно право у Црној Гори, Београд, 1926, 29—30, 50—52; Н. Дучић, Књ. радови III, 63.

⁴ Оногшт 1899, 29—31 и 1900, 7. Држи се да је тачно да се становништво за 30 година, од 1880—1912, намножило за пола више него га је било почетне године, што довољно говори о удјелу овог чиниоца у карактерисању материјалног положаја огромне већине народа и посљедица до којих је морало доћи.

их је тада приближно Црна Гора имала (од потребних 500.000 требало је увозити 163.000 стари).⁵

Имајући у виду честе неродне године, када за прехрану становништва нијесу постојале никакве резерве, и структуру посједа, која говори о томе да су породице и са више чланове живјеле на мање од пола хектара, као и то да су многи били без земље, радећи на наполицу, онда је стање било кудикамо теже и није остајало ништа друго него да се зарадом у иностранству обезбеђују средства за исхрану њихових породица или да се са њима коначно иселе.

Из података се види да се после 1903. површина ораница није повећавала. Тада је рад на оспособљавању нових површина за обраду, ливада и пашњака, био коначно завршен. Није баш случајно да је његов завршетак био, уједно, и почетак најмасовнијег исељавања становништва ради зараде. Наравно, не можемо рећи да треба овој чињеници приписати већи значај него га она може имати у склопу свих других.⁶

Тачан број становника у Црној Гори уопште није био познат. И да је статистичка служба била способна да до њега дође, власти би га из војничких и других разлога држале у тајности. Многобројни наводи у домаћој и страниј литератури углавном су произвољни и нетачни. Може се узети као највјероватнији податак наведен у Народној скупштини да је по попису од 31. децембра 1909. у Црној Гори било 37.911 домова, односно 220.000 становника.⁷ Полазећи од овога броја и количина земље, стоке и пољопривредних производа, излази да је 1910. на главу становника отпадало: 3/4 рала оранице (0,76), нешто више од пола косе ливаде (0,57), мање од 3 и по брава (3,39), на једно говече близу 2 и по становника (2,30), на једног коња више од 10 ст. (10,50), на кошницу или свињу око 5 и по ст., жита 110, поврћа 75 кг на ст., индустријског биља испод килограма, вина нешто више од 7 и по литара (7,68), ракије мање од литра, воћа ни 3 и по кг по ст. (3,27). Ово су заиста очити докази о изузетно слабом производним могућностима у Црној Гори у којој се 90% становништва бавило пољопривредом.⁸

Изгледало је да ће се територијалним проширењем Црне Горе после рата 1876—78, ријешити, макар донекле, питање насељења бар једног дијела беземљаша из старе четири црногорске нахије. Повећање државне територије од 5.150 км² колико

⁵ ДАЦ — МФ 1902, 886. Српски посланик на Цетињу наводио је 1898 да Црна Гора нема средстава да набави храну за 47.000 ст. (ДА — ПО) 1898, III, 22—48).

⁶ Банкарство 1929, 12, 538; Сп. Меденица, Привредни развитак Црне Горе 1918—41, Титоград 1959, 7—8.

⁷ Ст. бил. 1914, 454.

⁸ Др М. Ђуровић, Црногорске финансије, Титоград 1960, 269. Напомињемо да је однос обрађене површине према укупној био 1:11, а обрађене према површини намијењеној сточарству 1:2 (Тих. Поповић, О Црној Гори, СКГ XXXI бр. 6, 441—42.

је имала Црна Гора 1860, на 9.475 км,² колико је имала после Берлинског конгреса, то је чинило вјероватним. Могућности насељавања слободних површина земље у новоослобођеним крајевима биле су ограничене из неколико разлога. Проширењем територије биле су, у ствари, повећане тешкоће државе потребама тамошњег становништва. Могућности насељавања беземљаша биле су ограничене и одлуком Берлинског конгреса (чл. 30) којом је било загарантовано и исељеним муслиманима — мухацирима — да и даље могу да располажу својим некретнинама у Црној Гори, без обзира на то да ли ће се вратити на њих или ће их искоришћавати уз помоћ других. Држава је била дужна да плаћа мухацирима дохотке са свих оних имања које је она била додјелили катунским батаљонима у Никшићком пољу, донекле морачким и ровачким у Колашину и другим даровницима у свим новоослобођеним крајевима. Диобом војничких дијелова заслужнима у протеклом рату, без обзира на њихово имовно стање, није било ријешено оно што су најсиромашнији очекивали. Овим је било фактички омогућено још слободније дјеловање друштвено-економских законитости, чије су посљедице отежавале положај великог дијела становништва. Чињеница је да су насељеници мухацирских земаља остајали са голим трнокопом у руци, јер им земља није могла дати више него интерес на уложени капитал. Мале површине војничких дијелова и њихова ниска цијена никако нијесу могле значити оно што су такви даровници жељели.⁹ Проширењем државе било се, у ствари, повећало подручје дјеловања повлашћеног главарског слоја, који је, запосједањем најбољих површина земље, за које је држава, углавном, давала новац, обезбјеђивао себи материјалну основу као господарећој мањини у црногорском друштву у којему су већ постојали довољни друштвено-политички услови за стварање од пораније могуће буржоазије, која је начином живота и карактером управљања имала извјесне карактеристичне одлике носилаца још ранијег друштвеног поретка. Проширењем државне територије, процес друштвеног раслојавања добио је изванредно плодно тло за много убрзанији темпо, као да је требало да се што прије накнади све оно што у дотадашњој држави, због донекле специфичних услова живота, неразвијене привреде и заосталих друштвених односа, није могло да дође до јачег изражаја.

Нема сумње да су убрзаном процесу пауперизације на читавом подручју државе доста допринијеле многе неродне године, пораст становништва са свим његовим посљедицама, економске кризе, презадуженост.

Чињеница је да ни у знатно проширеној држави нијесу били створени услови да се задржи много више становништва него што се у ствари могло задржати све до балканског и првог свјетског рата. Истина је да се из ње становништво непрекидно исељавало

⁹ ДАЦ — Мемоари Г. Вуковића, Моје три мисије, 32—33.

све до краја њеног постојања, и то знатно бројније него што је то икад могло бити прије, док је била у старим границама. Одласком једних нијесу се осјетно мијењали услови живота оних који су остајали да живе и на њиховим имањима.

Све слабости црногорске аграрне политике, у ствари основне карактеристике највиших органа управе проширене државе, дошле су до најпунијег изражаја на примјеру подјеле земље у Никшићком пољу. На њему су се најочитије изразиле супротности између интереса масе катунских и других беземљаша, с једне стране, и тежњи главара да свој положај у хијерархији државне управе ојачају што већим и бољим посједима земље, и то баш у овом новоослобођеном дијелу проширене државе, с друге стране. Ово тим прије што је земља, због опште заосталости привреде у Црној Гори, још увијек представљала најважнији извор за њихово богаћење.

Највеће и најбоље дионице земље биле су, прије сваке ријечи о подјели Никшићког поља војницима који су учествовали у борбама за ослобођење овог краја, издвојене за књаза и највише главаре. Истакнутији главари су добили по неколико стотина рала најбоље земље. Уз ово, поједини од њих су до максимума искоришћавали функције власти, не бирајући средства, да већ добијени посјед што прије увећају и даду га чивчијама на обраду под условом да им дају по пет талира аренде на рало или трећину прихода. Нарочито неки примјери су врло карактеристични за незајажљивост главара. Као да је требало да им се надокнади све оно што је објективношћу услова живота у Црној Гори било пропуштено у њиховом економском издвајању до првог и већег проширења државне територије, не водећи много рачуна о томе како ће се ријешити питање насељења масе сиромашног становништва.

По изричитом књажевом налогу, земља је дијељена у виду даровница заслужним појединцима, који су по заслугама, угледу и привржености књазу могли бити снажно упориште власти у овом подручју. Даровнице су најчешће имале по 10 рала оранице и 5 коса ливаде с кућом.¹⁰ Оне су се давале обично на погоднијем мјесту и бољег квалитета, без обзира на то хоће ли понекад сусјед бити општећен.¹¹ Држава је у извјесним случајевима откупљивала земље за главаре и даровнице. Од 1883—87. држава је купила од мухаџира и муслимана — црногорских држављана 10.174 рала земље за 25.850 талира, 25 цв., 607 гроша и 395 новчића.¹² Имања су купована и до 1895., штавише и по 10 фиорина за рало.¹³

¹⁰ ЗМН — Архива Ј. Милетина I, 129.

¹¹ ЗМН — Архива Ј. Милетина XIV, II, 1.

¹² ДАС — МУД, књ. купљених земаља у Никшићком пољу 1883—87.

¹³ ДАЦ — МУД 1895. II, 291.

Поред ова два вида даровница, били су дати војнички дијелови борцима седам катунских батаљона, који су учествовали у борбама и за ослобођење Никшића. Још у току рата књаз им је био обећао имања у овом доста плодном и климатски повољном крају. По једном сачуваном документу о овој подјели, „Пројекту по којему би се имало приступити к подјелењу земаља Никшићког поља“, из јануара 1880, извјесне површине земље је требало подијелити на 5400 мушких глава. Пројекат није настао као резултат извршених предрадњи које је требало обавити, извјесне класификације земље, утврђеног броја најсиромашнијих породица које је тамо требало населити и прикупљања других неопходних података. Пошло се од тога да батаљонима треба дати земљу под паролом: „Сви смо ратовали, па сви треба да имамо и дијела од у рату добијеног“, подјелом „на пушке“, а не од тога да беземљашу треба дати онолико земље колико му је било најнужније, да би се на њој могао одржати. Седам катунских командира су подијелили додијелени фонд земље на равне дијелове војницима својих батаљона у току двије године, по завршетку рата с Турском, због чега се питање подјеле, разумљиво, још више компликовало. Батаљонима је било дато по три рала на пушку. Четним официрима се давало више од 20 рала, а командирима много више.

Послије подјеле војничких дијелова катунским батаљонима (његушко-цетињском, ћеклићком, чевско-бјеличком, цуцком, пјешивачком, граховском и жуполуковском), земља се давала појединцима из Бјелопавлића, Пипера, Роваца, Ускока, Љешњанима, Добрљанима и Љуботињанима. Овима се давало више него што су износили војнички дијелови. Поред ових, у Никшићком пољу су насељавани и устаници из Херцеговине и Боке који су 1882. прешли у Црну Гору.

Најзад, и другим беземљашима се давало по неколико рала од оних површина напуштене земље са које је требало власницима плаћати четвртину прихода. Понекад је и од државне земље, откупљене од мухаџира, или од друге, чији се власници нијесу јављали, подјелењиво појединцима „под паре“ или с обавезом да плаћају четвртину. Напомињемо да је од 410 муслиманских домова, колико их је било само у Никшићу прије рата, 1882. остало 19. Међу иселјенима је било неколико већих посједника. Једном ријечју, било је доста површина земље од које се могло давати у виду даровница, војничких дијелова и на други начин. Посебним прописима је било регулисано право продаје, задужења или размјене даровница и војничких дијелова, као и право обрађивања војничких дијелова са старих огњишта.

Овакав начин подјеле земље у Никшићком пољу омогућио је у најпунијој мјери богаћење једних и потпуно осиромашење масе досељеника. Наиме, највећи број војника катунских батаљона није населио добијена три рала земље. При томе је доста одлучивала и чињеница што на њима нијесу имали кућу. Само

војницима пјешивачког батаљона било је дозвољено да своје дијелове обрађују са старих огњишта. Због овога је највећи број био принуђен да прода свој дио „за по коју форинту, за доброг овна, за багаш-два жита“. Војничке дијелове су најчешће куповали они који су и раније имали више земље, углавном главари или главарски синови.¹⁴ Посједи имућнијих увећавали су се и путем куповине имања исељених муслимана, који су били принуђени да их продају будућности. С друге стране, уколико су појединци, добитници војничких дијелова, били принуђени да своја имања на старом огњишту продаду за дуг приватнику или вјевину држави и да се доселе на добијена три рала у Никшићком пољу, убрзо су били приморани да и то задуже и иду углавном у Србију ради насељења. Бројни су примјери продаје војничких дијелова или мањих даровница за дуг исељених у Србију. Бројно исељавање је и било повод да се донесу нови прописи о праву располагања војничким дијеловима или мањим даровницама исељеника, којих је нарочито било много од гладне 1889. године.¹⁵ Као карактеристичну наводимо чињеницу да су у почетку 1914. из Пиве тражили од Народне скупштине да се имања Хајдарбега Ченгића обухвате Законом о насељавању новоослобођених крајева, да би их населили, иначе да ће више њих бити приморано да иде у Америку ради зараде.¹⁶

Тако су економско-друштвене законитости у Црној Гори, нарочито изражене послије већег проширења државне територије, у знатно повољнијим условима него раније, убрзале процес заоштравања супротности и на тај начин доказале да је извршено насељавање Катунана и других у Никшићком пољу остварило врло мало од онога што су многи очекивали у току упорне борбе за ослобођење и овог краја.

Постојали су изгледи да ће се ослобођењем Спужа и исељењем муслимана добити доста земље за више породица из околних капетанија. Књаз је у почетку сматрао да треба да се изради план за подјелу земље по батаљонима.¹⁷ Не види се на који је начин то требало да се изврши. Најзад је било одлучено да се земља привремено да становницима осам сусједних капетанија ради обраде.¹⁸ На изглед привремена подјела земље остала је у важности за дуже вријеме. Најбоље површине земље били су запосјели угледнији и богатији главари из непосредног сусједства. На њиховим имањима су живјеле досељене породице са чивчијским обавезама.¹⁹ Имања у Спужу дијелили су појединцима књаз, министри и, по овлашћењу, спушки капетан. Нарочито тројица пиперских главара добили су најбоље и највеће површине земље.

¹⁴ Ст. бил. 1914, 436.

¹⁵ ДУЦ — МУД 1890, I, 62.

¹⁶ Ст. бил. 1914, 626—27.

¹⁷ ДМЦ — Молбенице, 15. II 1880.

¹⁸ ДАЦ — МУД 1879, I, 22.

¹⁹ ДАЦ — МУД 1885, II, 57.

Поред Пипера и Бјелопавлића, непосредну околину Служа су насељавали Загарчани, Комани, Бандићи и други Катунјани, по неки Цеклињанин, Морачанин и Братоножић. Насељено је и неколико војника који су се протеклог рата храбро борили као добровољци у Србији. Земљу је добио и извјестан број породица које су биле спремне да иду у Србију ради насељења. Нестанком ораница, дијељене су ливаде за крчење. Непрекидни захтјеви за земљом, нарочито од 1883, приморали су власти да изврше попис становника и насељених површина у циљу што потпунијег прегледа створеног стања за посљедњих неколико година и издвајања извјесних количина земље коју је требало дати онима који су били без ичега и чијим се свакодневним запомагањима морало изаћи у сусрет. Одузимало се од земље оних који су је били присвојили или је нијесу обрађивали. Од ове мјере нијесу били поштеђени ни муслимани, без обзира на то да ли су били остали у Спужу или се вратили на своја имања. Трговина земљом била је повећана од ове године. Држава је куповала земљу и због тога да се не би компромитовала пред заслужним подржничким породицама које су у више случајева биле приморане да, повратком мухаџира, власника додијељених имања, ова напуштају. Поред ових, на купљене земље највише су рачунали и главари, међу њима и неколико књажевих најближих рођака.²⁰ Купована су, углавном, већ запосједнута имања, она која су била дата „на зараду“, на којима подржници нијесу могли бити „капци“. Запажено је да је од 1884—89. било у Спужу 11 трговаца који су се бавили мијењањем и препродајом земље и подржничког права.²¹ Трговина земљом за неколико врло критичних година довела је до доста великих промјена у структури земљишног посједа у Спужу. На примјер, 1888. године од 198 сиромашних породица, колико их је било у Спужу, 83 нијесу могле опстати од глади, а за пола осталих се није могло наћи јемство ради добијања зајма.²² Док је 1879. било у овој капетанији 106 породица са мање од 3 рала земље, дотле их је десет година касније било 126,²³ а 1904. само по 1 рало имали су 103 подржника а по 2 њих 53.²⁴

Процес пауперизације у овој капетанији најбоље говори о томе колико је ослобођењем Служа било ријешено питање опстанка великог броја беземљаша.

Ослобођењем Подгорице и Зете, крајем јануара 1878 требало је отпочети са насељавањем породица из свих околних крајева, које су то чекале с великим нестрпљењем. Влада није имала никакав одређен план по коме је требало насељавати ово подручје. Није била предвиђена подјела земље на војничке дијелове, као

²⁰ ДАЦ — МУД 1884, II, 344.

²¹ ДАЦ — МУД, 1891, I, 4. VIII 1890.

²² ДАЦ — МУД 1888, I 37.

²³ ДАЦ — књига дације Спужке капетаније, 44.

²⁴ ДАЦ — Списак подржника Спужке капетаније 1904, 295.

што је то учињено у Никшићком пољу и Колашину. Такође није било ни захватања најбољих дионица земље за главаре, мада су неки касније добили имања на обраду. На ово су свакако утицали и слабији климатски услови него што су, рецимо, у Никшићу. Од почетка се питање насељавања рјешавало од случаја до случаја. Непосредно последије рата, надлежност за ово припадала је министру војном. Карактеристично је да су заинтересоване породице често саме тражиле и налазиле мјесто за настањење (Кучи и Пипери у Загоричу). Братоножићи су сами склапали уговоре са власницима земље, углавном мухацирима, да је раде под наполицу. Од марта 1880. почела је подјела земље појединим породицама за које је држава примала обавезу да плаћа трећину прихода власницима.²⁵ И судске власти су давале од „земље државне“. Додијелене површине износиле су обично 4—5 рала.

По завршетку свих ратних операција нагло се повећао број интересаната за земљу, на коју су сигурно рачунали. Њихови свакодневни захтјеви су образлагани све већим бројем података о томе како већ главари имају земљу на неколика мјеста, а они не могу да је добију ни на једном, само зато што су морали до краја рата да остану на својим војним дужностима. До средине фебруара 1881. земљу су тражиле 472 породице, а у Зети је било остало за подјелу још само око 30 хектара мухацирске земље.²⁶ У почетку 1882. у Зети су биле насељене 84 породице из Куча и Пипера,²⁷ 30 породица из Братоножића, којима је било дато 4—6 рала,²⁸ и 40 породица из Јешанске нахије.²⁹ Ових година су и мјесне власти у Подгорици давале земљу досељеним породицама.³⁰ Брзим насељењем мухацирских земаља поставило се питање проналажења нових површина за дијелење другим интереситима који су својим захтјевима били све упорнији. Пришло се одузимању земље коју су исељени мухацири били оставили муслиманима — црногорским држављанима.³¹ У обзир за диобу долазила је земља у Лужници коју је требало крчити.³² Најзад се одузимао дио земље оних који су је држали више него што су могли обрадити.³³ Међу све бројнијим интереситима било је доста оних који су морали да продају имање да плате вађевину, надајући се да ће добити земљу у Зети.³⁴ Захтјеви нових беземља-ша били су све чешћи, нарочито 1887—1889. Била је донесена и

²⁵ ДАЦ — МВ 1880, 96.

²⁶ ДАЦ — МУД 1881, I, 62.

²⁷ ДАЦ — МВ, 1882, 41.

²⁸ ДАЦ — МУД 1882, V, 16 и VI, 71.

²⁹ ДМЦ — Молбенице 1881, 708.

³⁰ ДАЦ — МУД 1882, I, 206.

³¹ ДАЦ — МУД 1882, II, 81.

³² ДАЦ — МУД 1882, 44.

³³ ДАЦ — МУД 1882, V, 99.

³⁴ ДАЦ — МУД, 1882, V, 116.

одлука да се комун Забјело (забио — забран) да књазу на располагање у циљу да га населе, без права продаје, 30 најсиромашнијих породица из Куча и Братоножића, које нијесу могле наћи јемце, јер нијесу имале ништа, да купе жито и спасу се од глади.³⁵ Земље у Загоричу, на Цијевни, у Дубравцима, Владнама и Омербовићу (гранично подручје) књаз је дао у својину Кучима и Братоножићима, с тим да их не смију задужити или продати прије истека 30 година. Под истим условима су земље око Мораче биле дате Пиперима.³⁶ Тада су најсиромашније породице, углавном из Куча (23), населиле Ново Село, Куће Ракића, Дубравце, Гошиће.³⁷ Долазило је и до спорова између досељеника и раније насељеног становништва у овом подручју.

Од 1882—1893. Зету су насељавале породице из Цеклина, Косијера, Љуботиња, Цуца, Његуша, Црмнице, Шестана, Бјелопавлића, Љешкопоља, Комана и др. Насељена су вршена углавном по књажевој одлуци. Величина дате земље зависила је од заслуга и угледа појединаца (од 5 рала до три нумера — 30 рала).

Главари су добијена имања давали другима да им је обрађују, иако је понеки од њих био обавезан да плаћа четвртину прихода бившем власнику, мухаџиру. За себе су обично задржавали млинове и винограде. Истакнутији су увећавали своје посједе и не бирајући средства при томе, нарочито кад је требало да постане власник и бољег парчета земље свог сиромашног сусједа.

На нове захтјеве беземљаша биле су осниване комисије са задатком да нађу нове површине земље за додјељивање, али је ове увијек било мало. У недостатку земље, и комунице су дијељене беземљашима, под условом да их не могу продати. Предлагана ограничења посједа нијесу остваривана. Такође није долазило ни до досљедног спровођења неког донесеног правила од кога нико није требало да буде поштеђен.

У Зети и Љешкопољу било је свега досељених: из Куча 164 породице, из Братоножића 15, из Пипера 132 (млађих 31), из Бјелопавлића 77, из катунске нахије 265 (млађих 3), из љешанске нахије 215 (млађих 76), из ријечке нахије 131 (млађих 28), из Црмнице 53 (млађих 15), из Роваца 5. Из катунске, ријечке, љешанске и црмничке нахије биле су 674 куће, то јест 36% становништва у Зети.³⁸

³⁵ ДАЦ — МУД 1884, II, 226.

³⁶ ДАЦ — МУД 1904, 1863. Из политичких разлога, због потреба одбране а и режима, ове земље су 1905. постале својина обдареника (МУД 1905., 5453).

³⁷ ДАЦ — МУД 1906., 1624.

³⁸ А. Јовићевић, Зета и Љешкопоље, Београд 1926, 477—500. И састав становништва у Подгорици се, разумљиво све више мијењао досељавањем из Старе Црне Горе и Брда (И. Радуловић, О становништву Подгорице. Гл. геогр. друштва XVI, 157—59; Ии, Исписи из Богишићеве библиотеке, књ. 237)

Насељавањем Зете и непосредније околине Подгорице нијесу могле бити ни приближно задовољене потребе великог броја сиромашног становништва из околних крајева и не узимајући у обзир чињеницу да су мухаџири и даље остали власници великих површина земље која је била дата већем броју досељеника на обраду с обавезом да плаћају одређени приходак. Непостојање ма каквог плана на основу кога је требало вршити насељавање знатно је допринијело настајању већих разлика у имовинском положају досељеника, издвајању главара, чији су се посједи нагло повећавали. Доказ за то је и чињеница што је још 1887. било у Зети 77 а у Подгорици 91 породица којима је пријетила смрт од глади и које су у потрази за хљебом кретале у Србију.³⁹ Ово пада у очи тим прије што раније није било случајева да породице из Зете иду због глади да траже сигурније мјесто за опстанак.

Ослобођењем Жабљака више муслиманских породица се преселило у Скадар, Кавају, Драч и друга мјеста. Од прољећа 1880. њихова имања су насељавана без икаквог плана. Појединим породицама из Доњег Цеклина (Додоша, Дујеве, Друшића и Метериза) и касније из Љуботиња, љешанске нахије и Зете додјеливано је за обраду од једног до осам рала, у зависности од личности онога који земљу тражи, органа који је земљу давао (виши или нижи орган власти) и понекад броја чланова породице интересента.⁴⁰ Касније, 1883. и 1887, новим потражиоцима давало се од земље оних који су је били више захватили него што су могли сами обрадити, изузимајући површине које су главари били захватили одмах по ослобођењу Жабљака и давали је другима „под приходак“.⁴¹ А ако више није било ни ове, онда се дијелила земља у Понарима, дио од оне коју су обрађивали неисељени чланови мухаџирских породица или, најзад, ледина коју је требало крчити и са које је требало послје три године плаћати власнику четвртину прихода. У љето 1890. није под Жабљаком било више земље за дијељење заинтересованима. И овдје је било препродаја земље и подржничког права. Користећи власт, нарочито према неисељеним члановима мухаџирских породица, тим су се највише бавили нижи главари, против чијих су поступака биле уложене многе тужбе.

Нијесу се остварила очекивања многих да ће се по ослобођењу Бара тамо населити и на плодној земљи под повољним климатским условима почети боље да живе. Прије свега, недостајала је земља за насељавање већег броја породица, јер су се муслимани, избјегли испред црногорске војске на турску територију, убрзо враћали на своја имања. Извјесне количине земље које су биле оглашене државним нијесу биле дијељене по неком правилнику и оцјени имовног стања онога који је тражио земљу, већ књажевом увиђавношћу, од случаја до случаја. У почетку

³⁹ ДАЦ — МУД 1887, IV, 1171.

⁴⁰ ДАЦ — МУД 1881, II, 82; 1882, II, 48 и 78.

⁴¹ ДАЦ — ВС 1881, I, 275; МУД 1888., I, 361.

су била насељавана, углавном, имања избјеглих муслимана с обавезом да плаћају државни порез и четвртину прихода до повратка њихових власника. Поред Црмничана, оваква имања су обрађивали и доселеници из Пипера и Куча, желећи да бар за неко вријеме прехране своје породице, кад није било изгледа да ће се за стално населити у овом крају.⁴²

Пред притиском знатног броја у протеклом рату заслужних беземљаца, црногорска влада се нашла у врло тешком положају, јер им није могла дати земљу да је населе за дуже вријеме. Више тако насељених породица убрзо је било приморано да прелази с једног имања на друго и, најзад, да иде у друга мјеста и у друге земље ради сигурнијег насељења. Извјестан број породица се задржао у Бару да ради на имањима мухацира и главара црногорских под наполицу. Неки нијесу хтјели ни да чују да треба да напусте имања која им је дао књаз, позивајући се на његов ауторитет и рад уложен око уређивања ових.⁴³

Разумљиво је што су доласком мухацира настајали спорови са подржницима њихових имања због уложеног рада око њих (ђубрење, крчење, подзиђивање). Ипак су мухацирска имања додјеливана породицама све дотле док се није вратио из Турске и посљедњи њихов власник (враћали су се до 1910. године). Експропријацијом и куповином земље само књаз и неколика главара су били обезбиједили власничка права у непосредној близини Бара.⁴⁴

Тако, ни у овом новоослобођеном крају многе сиромашне породице нијесу нашле земљу на коју су раније сигурно рачунале.

У обзир за насељавање долазиле су и слободне површине обрадиве земље у околини Улциња. Требало је да се до прољећа 1881. изврше премјери и отпочне насељавање. Издвајањем најбоље земље у климатски подеснијем крају, Никшићком пољу, главари нијесу нашли за потребно да исто одмах учине и у маларичној околини Улциља. На земље у овом дијелу Црне Горе највише су рачунали беземљаци, не гладујући на слабе здравствене услове. Треба указати на чињеницу да се из тога краја иселило врло мали број муслиманских породица. Штавише, нормализацијом прилика, више их се вратило на своја имања. Значи, у овом крају није било довољно земље за насељавање, изузимајући оне површине које је требало ослободити од воде. Није постојао никакав план за насељавање оне земље која је одмах могла доћи у обзир.

Први насељеници, чувари границе до Тарабоша, били су из црмничке и ријечке нахије. Од земље у Кнети (лугу, мочвари)

⁴² ДАЦ — АУП 1882, ф. 20, 450.

⁴³ ДАЦ — МУД 1881, III, 154.

⁴⁴ ДАЦ — МУД 1892, IV, 768 1065; МИД 1912, 2662; Управа двора 1911., II.

књаз је дао политичким емигрантима из Аустро-Угарске, Поборима и Маињанима, по глави 12 рала. У овом крају се нијесу дијелили војнички дијелови. Неколике године касније, после 1885, по исушењу Кнете, прокопом канала од Зогајског језера до мора, створени су услови за насељавање већег броја породица. Земља се давала досељеницима из Црмнице, ријечке, катунске и љешанске нахије, Бјелопавлића, Пипера, Куча и Васојевића, Доста велик број потражилаца земље радио је „под четвртином“. И два већа посједа, до 130 рала, била су дата досељеницима под кирију. На исушеном дијелу земље биле су насељене 1886. године 92 породице, 1888—50.⁴⁵ После прокопа канала било је насељено од Можуре до Бојане 400 породица.⁴⁶ Само до краја 1890. било је насељено 200 црногорских домова. До октобра 1898. из Куча је било досељено 516 душа.⁴⁷

Број интересената за земљу је непрекидно растао. У молбама се врло често помињала презадуженост молилаца. Све више се наметала потреба да се приступи подјели комуница, јер друге земље није било. Крајем 1892. било је наређено да се породицама подијели тек исушених 500 рала, док је 1000 рала у „једном комаду“ остављено књазу да је дијели по својој увиђавности. Тек исушена земља дијељена је породицама из Љуботиња, Цеклина, Бјелопавлића, Црмнице, љешанске нахије, Куча и околине Цетиња, по домаћинству мање него што се давало раније.⁴⁸ Од средине 1893. више није било земље у Улцињском пољу за дијељење, мада су се ипак понегдје налазиле по мање количине за по неку породицу. Велика поплава Улцињског поља 1896. онемогућила је свако даље насељавање нових интересената. Губила се нада да ће се ишта значајније учинити у циљу откривања нових површина обрадиве земље. Иако је истицано да „морамо Улцињ да поцрногорчимо“, насељењем 4—5000 црногорских породица и школом, изгледу за то су, нарочито после поплаве, били све мањи.

Због притиска сиромашног становништва да му се да земља за насељење и интереса сигурности у овом граничном подручју, црногорска влада је нашла за потребно да донесе Закон о подјели, насељењу и уживању Бривске горе, коју су до тада искоришћавали, поред тамошњег становништва, највише Кучи и Васојевићи за презиму стоке, и да учини споразум са италијанским предузећем за мелиорацију најмање 3200 хектара поплављене земље.⁴⁹

⁴⁵ ДАЦ — МУД 1886, 253; МУД 1888, 1291. Ове године су имали јемце за вађевину 103 досељене породице, али је свих досељених било свакако више (Протокол издатог жита на вађевину досељеним Црногорцима у Улцињ 1887—1888).

⁴⁶ ДМЦ — ПС 1898, мај; Никола I, Црна Гора после рата, Записи 1937, XVII, 205.

⁴⁷ ДАЦ — МУД 1898, 1109.

⁴⁸ ДАЦ — МУД 1892, IV, 788 — 897, 919; МУД 1892, 977.

⁴⁹ Закон о подјели, насељењу и уживању Бривске горе, 1910; Глас Црногорца 1910, 18.

Хтјело се да се исправи нешто што се није смјело учинити у политици насељавања Улциња и околине непосредно последије завршетка спора око овог подручја, како је касније било речено у Народној скупштини поводом доношења Закона о насељавању новоослобођених крајева.⁵⁰

Ни последњи покушаји учи балканског рата, нарочито са мелиорацијом знатних површина земље, нијесу успјели да сиромашном становништву обезбиједи услове за сношљивији живот у овом иначе плодном дијелу државе.

Процес имовинског диференцирања и на овом подручју се, разумљиво, све јаче изражавао. Доношење наредба у вези с продајама даровница није могло томе стати на крај, нити ма шта измијенити у тешком положају приличног броја домаћинстава, која су била принуђена да продају своје право на добијену крпицу слабе земље и селе се, углавном, у Србију.⁵¹

Ослобођењем Колашина сва напуштена земља је проглашена државном. Интереси одбране овог граничног подручја захтијевали су да је што прије населе борци два морачка и једног ровачког батаљона. Издвојивши забран код Биоградског језера за књеза и по 40—50 рала земље за командире, требало је да се приступи диоби на војничке дијелове, сличне онима у Никшићком пољу, само што су овдје били упола мањи, јер су и расположиве површине биле много мање. Изузевши пресељење у Србију одмах последије рата, требало је борцима три батаљона дати дио у новодобитку за учешће у протеклим борбама, не гледајући на величину њихове имовине у Морачи и Ровцима. Додјеливање војничких дијелова трајало је дуже времена, јер су се многи тешко одлучивали да населе добијене крпице земље уз које нијесу добијане куће за уселење. До фебруара 1880. требало је да се обезбиједи смјештај за 100 породица из Роваца и 140 из Мораче. Поред жеље да остану на старим огњиштима, постојала је и војничка обавеза да чувају границу према Турској. До септембра 1885. било је свега насељених у Колашину 440 ровачких (184) и морачких (256) породица. Послије 1886. у Пољима је било насељено 287 породица из Колашина, Мораче и Роваца. Земља није дијељена на војничке дијелове као у Колашину, већ је свака молба за насељење посебно рјешавана.

Убрзо су се показале све слабости политике насељавања у Колашину. Правила о даровницама у ствари су убрзавала процес потпуне пауперизације знатног дијела досељених породица. Продавци имања у Ровцима и Морачи за дугове, извјестан број породица био је приморан да насели даровнице, да и њих убрзо задужи и остане без ичега. Видјевши да се насељеници не могу одржати на малим дариваним дионицама, власти су дозволили

⁵⁰ Ј. Цвијић, Балканско полуострво и јужнословенске земље, Метанастазичка кретања, 177—78 и 208; А. Јовићевић, Црногорско приморје и Крајина, 91—96, 112.

⁵¹ Ст. бил. 1914, 437.

диобу комуна, да се бар на три рала земље некако одрже. Послије диобекомуница, које су биле крчене, дошло је, нарочито на стрмини, снагом бујица, до обрушавања земље и уништавања овако створених имања.

У мноштву докумената, нарочито од 1891, налазе се карактеристични подаци о дуговима насељеника. Међу 1113 породица са 5899 чланова само у двијема капетанијама Горњег Колашина биле су 1898. године 344 са 1017 чланова остале без игдје ишта.⁵² Од 117 породица пресељених у Србију, из једне капетаније, 82 су имале само војнички дио (рало и по), 10 по рало и три четвртине, 32 по два рала и 2 по 3 рала.⁵³ Из речинске капетаније је било исељено 16 породица, које су углавном имале по пола рала земље.

Подјела крчевина, извршена 1902. и 1903, није ни у чему могла да измијени неминовни процес осиромашавања, који је баш ових година био дошао до нарочитог изражаја. Тај процес се развијао донекле самоосталније, без чешће интервенције главара, државних органа и књаза, као што је то био случај у Никшићу.

У сваком случају, ни насељавањем Колашина и Поља није се добило оно што је сиромашно становништво Роваца и Мораче могло очекивати.

Ослобођење Метохије, у новембру 1912, представљало је изузетно важан догађај у борби за опстанак Црногораца. Чињеница је да их је ово сазнање увелико подстицало да се са још више одушевљења боре на фронтovima првог балканског рата. То се видјело и по долску знатног броја исељеника-печалбара, нарочито из Америке, да као добровољци, који су о свом трошку стизали, узму учешћа у борбама против Турака. Могућности насељења у Метохији отварале су видике и давале велике наде огромном броју породица из разних крајева Црне Горе.

Тек у септембру 1913. министар војни је тражио од српског посланика да настоји код своје владе да се што прије изврши разграничење у Метохији и Црна Гора добије територијалну цјелину ради насељења дијела становништва које је било приморано да тражи кору хљеба у туђем свијету.⁵⁴ Програмом владе из јануара 1914. замишљено је да ће насељавањем новоослобођених крајева престати разлози за масовна одлажења Црногораца у Америку и друге земље ради зараде.

Раније основана Аграрна комисија отпочела је да ради тек у децембру 1913. Требало је да до јануара 1914. изврши попис свих површина земље с којом је требало рачунати при изради плана о насељавању. Добру организацију рада на остваривању овог значајног задатка наметале су политичке потребе државе, економско стање становништва и, свакако, искуства стечена у

⁵² ДАЦ — МУД 1898, I, 8.

⁵³ ДАЦ — МУД 1890, IV, 1040; Ж. Булајић, Аграрни односи у Црној Гери, Титоград 1959.

⁵⁴ ДАЦ — МУД 1913, 1899.

сличним приликама. Крајем фебруара 1914. донесен је Закон о насељавању новоослобођених предјела Црне Горе, а средином марта био је основан Главни одбор за насељавање. Указивано је на потребу да земљу треба дати онима који је немају и који ће је сами радити, да се не би поновило искуство карактеристично за диобу земље добијене у рату 1876—78. Очекивало се да ће се десети дио црногорских породица сигурно населити у Метохији, мада се у Скупштини сматрало да би их се и половина јавила за то. Сигурно се држало да ће се од 50.000 породица, колико их је било у Црној Гори, населити у новоослобођеним крајевима 5.000. Требало је за насељење оволиког броја породица имати 150.000 рала (30 рала за сваку). Послије свих премјеравања утврђено је да ће у областима Пећи и Баковице бити на располагању 100.000 рала, а у околини Пљеваља, Бијелог Поља, Плава и Гусиња 50.000. У обзир за насељавање су долазила и имања одбјеглих и исељених из нових крајева која је требало давати под закуп.

До средине јуна 1914. било је упућено Главном одбору за насељавање 10.019 молби, углавном из Куча, Бјелопавлића, Мораче, Колашинских Поља, Липова, Пиве, Бањана и катунске нахије. Напомињемо да се из цетињског батаљона било јавило 39 породица са 175 чланова, из његушко-ћеклићког једна породица са 6 чл., из цеклинско-добрског 5 са 17 чл. и љуботињског 1 са 4 чл. Ни на једној молби није било назначено мјесто ни величина земље коју је требало населити. За насељенике је била предвиђена и изградња кућа и набавка најнужнијег инвентара. Познато је да је Главни одбор 1914. упутио у Метохију само 15 породица. До краја године их је било дошло у Пећ на своју руку око 300. Догађајима првог свјетског рата оне су се нашле у безизлазном положају, а ни остале нијесу могле рачунати на оно што су жељеле.⁵⁵ Поред свега, у априлу и од августа до октобра 1915. бројне породице су се кретале ка Пећи ради насељења или прехране (из Грахова 70, из Павковића 97 и више њих из Доњег Цеклина, околине Никшића (Рудина и Требјесе), из Голије, Подгорице, Доњих Куча, Колашина и Андријевице). Тамо су ишли и војни обвезници с породицама.⁵⁶

Ни у овом, у ствари посљедњем случају, Црна Гора није успјела да у својим границама обезбиједи нормалнији живот великом броју породица које су га од ње одавно тражиле и који им је она обећавала.

Из мноштва докумената готово свих министарстава сазнајемо колико је била велика глад Црногораца за земљом. Најмање

⁵⁵ Ђ. Пејовић, Аграрна политика црногорске владе у крајевима ослобођеним у балканском рату 1912, из 1955, 216—28.

⁵⁶ ДАЦ — МУД 1915, 4676, 12432. Одмах у почетку I свјетског рата у плавско-гусињски крај је пошло 70 породица из Куча и Братоножића (ДАЦ — МУД 1914, 4513), а у августу и септембру 1915. још више у околину Скадра ради насељења или прехране.

површине обрадиве земље углавном су условљавале исељавања породица. Доста чести су примјери да је породица и са 12 чланова умала само једно рало земље. На примјер, 13 породица у Пилеприма (СТИЈЕНА, БЛИЗНА и РОГАМИ) са 69 чланова имале су највише 1—2 рала, а од 500 домова у Бањанима 150 су били безземљаци, јер укупно нијесу имали више од 80 рала. Није много боље било ни у Дробњацима, Голији, Пиви, Васојевићима, Бјелопавлићима и околини Колашина.⁵⁷ Помиње се да је у граховској капетанији неродних 1902. и 1903. већи број домаћина имао од 1/4 до рала земље. Били су приморани да траже одобрење да и то продаду, јер на темељу толике имовине нијесу могли подићи зајам.⁵⁸ Потпуно је схватљиво што је ускоро било дошло до исељавања великог броја породица у Србију и појединаца на радове у разним земљама.

У циљу потпунијег откривања узрока масовном исељавању становништва, нарочито с породицама, потребно је да прикажемо структуру земљишног посједа у капетанијама из којих је било, углавном, највише исељеника, појединачно или са породицама. Структуру посједа дајемо за сваку капетанију у растојању од по неколико година. Из приложених табела треба да се види број домаћинства, површина обрадиве земље и измјене у структури власништва.

Напомињемо да ћемо прво навести стање у капетанијама на територији Старе Црне Горе, одакле су највећим дијелом ишли појединци ради зараде, потом у капетанијама у новом дијелу државе, Црногорским и Херцеговачким Брдима, из којих су се исељавале породице и појединци нарочито у новије вријеме. Из граховске капетаније, на примјер, исељавали су се и појединци и породице скоро непрекидно. Структура посједа у 12 капетанија, утврђена на основу књига дација, изгледа овако:

		Грађани							
		до 3 рала	4—5	6—7	8—10	11—15	16—20	21—25	домаћ.
године									
1865.		42	44	32	16	8	—	2	144
1890.		65	21	21	24	9	4	1	145
1906.		64	39	21	14	7	1	2	148
1910.		75	41	15	14	6	1	—	152

		Доња Села (Љуботињ)								
		до 3 рала	4—5	6—7	8—10	11—15	16—20	21—25	26—50	дом.
година										
1890.		32	19	12	6	1	—	—	1 (48)	71
1906.		42	21	6	2	2	1	1	—	75

⁵⁷ ДМЦ — Молбенице 1880, 6. III; ДАЦ — МУД 1887, 1000; ДМЦ — ПС 1889, 14; Молбенице 1904, 9.

⁵⁸ ДАЦ — МУД 1904, 817.

Брчели (Црмница)

година	до 3 рала								дом.
	4—5	6—7	8—10	11—15	16—20	21—25	26—50		
1865.	68	75	55	35	11	6	3	—	253
1890.	154	66	40	24	16	1	—	—	301
1906.	159	74	38	25	4	1	—	1	302

Сотонићи (Црмница)

година	до 3 рала									дом.
	4—5	6—7	8—10	11—15	16—20	21—25	26—50	50—100		
1865.	26	16	15	27	20	3	2	7	—	116
1890.	46	17	17	33	19	6	1	3	—	142
1906.	79	24	14	10	2	—	—	—	—	128

Бољевићи и Годиније

1865.	37	37	32	25	28	15	2	4	—	181
1890.	73	40	31	26	35	3	2	—	—	210
1906.	139	35	13	12	8	—	—	1	—	208

Грахово

година	до 3 рала									дом.
	4—5	6—7	8—10	11—15	16—20	21—25	26—50	51—100		
1865.	65	60	65	60	65	47	9	17	1	389
1882.	301	94	72	56	22	1	1	2	—	+5 без посједа 549
1906.	429	128	44	41	17	6	2	1	—	668
1910.										747

Спуж

1906.	48	28	18	20	16	6	2	—	—	138
1913.	95	22	19	6	3	—	—	—	—	145

Никшић

година	до 3 рала									дом.
	4—5	6—7	8—10	11—15	16—20	21—25	26—50	51—100		
1896.	115	33	23	23	24	12	9	4	1	244

Горње Поље

1889.	25	18	24	26	12	4	—	1	—	110
1910.	72	27	23	22	23	5	—	3	—	175

Жупа

година	до 3 рала								дом.
	4—5	6—7	8—10	11—15	16—20	21—25	26—50		
1882.	136	139	77	68	31	8	4	4	467
1906.	223	166	133	126	54	13	5	1	721

Мораково

1864.	16	13	26	27	22	6	1	1	112
1889.	32	18	11	8	4	1	—	—	74
1896.	24	22	8	7	8	—	—	—	69
1906.	31	20	15	5	7	—	—	—	78

Година	Луково										преко	домаћ.
	до 3 рала косе	4—5	6—7	8—10	11—15	16—20	21—25	26—50	51—100	100		
1865. оранице коса	17 5	23 19	13 10	21 13	31 34	6 17	9 12	3 10	— 3	— —	— —	123 144
1906.	48 54	25 12	24 18	24 16	18 14	3 5	1 —	1 1	— 1	— —	— —	(23 дом. нема- ју коса ливаде)
1882.	264	94	39	22	18	5	3	1	1	—	—	447
									(в. Ј. Лочица) 70 рала, 85 коса	—	—	436
1890.	192	123	57	69	38	14	1	6	—	1	—	501
1906.	159 306	76 166	63 88	59 82	47 35	39 14	17 4	44 1	8 —	— 1	— —	512 696
	292	79	62	62	60	31	24	39	7	—	—	658**
										180 брва 167 говеди 10 коња	2	180 к.
										(в. Ј. Сочица 160 р.)	—	—

** ДАЦ М. фин., књ. дацје. О структури посједа у држави види: др Ж. Булајић, Аграрни односи у Црној Гори (1878—1912), Титоград 1959, 153—155. Број грла ситне и крупне стоке налазио се, углавном, у сразмјеру са величином ораница и коса ливаде појединог домаћинства.

Подаци најјасније говоре о порасту броја домаћинстава у вријеме нагле диобе кућних заједница и атомизације друштва, што је, поред процеса друштвене диференцијације, имало за посљедицу стварање све већег броја породица са имањем до 3 рала. Падање у дугове све више је доводило у питање и власништво над такозваним законитим ралом земље. Кад бисмо имали и податке о броју чланова породица са посједом од 3 рала земље, каснијих година, још боље би се сагледало тешко стање огромног броја сељачких домаћинстава. Наведени подаци говоре и о томе да су, због недостајања обрадивих површина, ливаде, пашњаци и шуме дијелом претворене у оранице, али ни то није могло умањити глад за земљом, а могућности да се на други начин, у другим гранама привреде, обезбиједе услови за њихов опстанак у земљи није било. Ни рад на наполицу који је био врло развијен, због диобе кућних заједница, презадужености и другог, послије 1878, није могао, разумљиво ријешити питање њиховог опстанка.

Црногорске финансије у свему су изражавале стање привреде којој су недостајали основни елементи за успјешан развитак. Главни извори буџетских прихода били су посредни и многи непосредни порези чијом је наплатом погоршаван ионако тежак положај масе народа. Буџетским средствима је издржавано углавном све бројније чиновништво које народу није могло обезбиједити макар нешто од онога што му је било неопходно. О томе најјасније говори сама структура државног буџета.⁶⁰

Непродуктивност буџета и чиновништва све теже је падала масама народа. Није чудо што је у Скупштини упоређивана држава која зависи од царинских прихода са човјеком кога држи уже о које је објешен и које ће се за који тренутак прекинути. Пораст царинских ставова био је у све већој несразмјери са порастом промета.

Честе дефиците и све веће трошкове двора требало је подмиривати средствима добијеним у разним видовима (помоћи, зајмови и др.) са неколико страна.⁶¹

Привредна структура Црне Горе одређивала је обим њене спољне трговине и мјесто у које су ситни произвођачи имали и

⁶⁰ Од његових расхода отпадало је на главу становника само 19 динара, док је у Србији исте године, 1904, тај износ био 36. за Унапређење пољопривреде буџетом 1910. било је предвиђено 46.056,24 а 1912 — 60.000 перпера, од којих за потпомагање заната од 500—600 перпера. Повраћеним радницима из разних земаља који су били без зараде била је предвиђена одвише мизерна помоћ (1908—9 — 1000 круна, 1910 — 500 перп., 1911. и 1912. по 1000 перп. и 1914 — 2000 перпера), а за жито сиротињи за одраду на путевима 189.000.

⁶¹ ДАЦ — МИД 1900, III, 17. XI; ДМЦ — ПС 1902, 280; 1903, I, 10, 11, 69; 1905, 2; 1906, II, 74. Буџети државних прихода и расхода за године 1908—1914; др М. Ђуровић, Црногорске финансије, посредни порези и буџетски систем, 119—186 и 307—323; М. М. Мирковић, Економска историја Југославије, Загреб 1958, 305; Ст. биљ. 1908, 75; Педесет година на престолу Црне Горе 1860—1910, 149—203.

на иностраном тржишту. Робни вишкови су били производи пољопривреде и сточарства. У ствари, ситни произвођач је износио на тржиште много више него што је имао тржних вишкова. На то су га приморавале оскудице у житу и другим основним артиклима. Морао је да продаје не оно што сам није могао потрошити, већ оно што је морао да одвоји, чега је морао да се и сам лишава, да би могао да купи бар нешто од онога без чега није никако могао (жито, со и друго). Увоз у Црну Гору није растао помоћу извоза, то јест развитком производних снага, него због нужности да се становништво прехрани. Ниске цијене стоци биле су условљене непостојањем тржишта и опкољеношћу такође заосталим земљама које су биле конкуренти. Цијене стоци у Хрватској, на примјер, биле су дупло веће него оној која је извозена из Црне Горе, јер услови извоза нијесу били ни приближни.⁶² Разумљиво је онда што он није могао бити равноправан на тржишту. Понуда стоке је била највећа, јер се њеном продајом најприје могло доћи до новца. Продавана је и због неродице сијена, а и због тога што су произвођачи сматрали, нарочито у сточарским крајевима, да ће више користити имати од продаје сточне хране него од гајења стоке (1887. говедо је коштало од 17—35 фиорина, а багаш жита 1 фиор. и 19 новч.). У току неродних година стока је продавана у бесцјење, а родних је много боље плаћана, што је за унапређење сточног фонда било значајно. Најбоље тржиште стоке било је на Сицилији, Малти, у Француској, Аустрији, Турској, Енглеској и др. Посредници и високе царине знатно су смањивали корист произвођача, Отварањем сточног пазара у Грахову, Велимљу и на Жабљаку стока је била све више извозена, нарочито неродних година, кад су материјалне снаге домаћинства нагло слабиле. Карактеристично је да је 1903, кад је исељавање било најмасовније, извезено 76.400 грла ситне и 13.650 крупне стоке, у вриједности од 2.000.000 круна. По порасту и опадању сточног фонда најбоље се могло упознати економско стање народа, па и разлози за исељавање, више него кад се ради о извозу дувана, укљева, руја и других производа.⁶³ Интересантна је и чињеница да су се Љуботињани, главни произвођачи руја, још више исељавали послуже престанка извоза овог производа.

Привредна заосталост види се и по односу извоза и увоза, у перперима. На примјер:

	извоз	увоз
1906.	1,810.893	5,079.094
1908.	2,764.817	7,019.861
1910.	2,391.623	8,166.661

⁶² М. Мирковић, Економска историја Југославије, 305.

⁶³ ДМЦ 1882., 22. XI; Глас Црногораца 1887, 4; МИД 1896, 879; ДМЦ — ПС 1902, 24; Глас Црногорца 1904, 4; А. Мелман, Црна Гора, Париз 1897, 94; М. Ферлуп, Краљевина Црна Гора, Париз 1911, 78—79; С. Шобајић, Црногорци, 12—14; А. Јовићевић, Скадарско језеро и риболов на њему, 219.

Од 1905 — 1910. увоз је био већи за 24,909.597 перпера (за ово вријеме је увезено преко 10,000.000 кг пољопривредних производа).

С обзиром на то да је 1910. било у Црној Гори око 200.000 становника, изузетно мали износ вриједности извоза и извоза и увоза заједно отпадао је на појединца. Изненађујуће је велика разлика између увоза и извоза. Треба имати у виду да је највише увожена храна и сва индустријска роба. Укупни износ увоза од 1905 — 10. вриједио је 37,355.583 перпера, од чега само пољопривредни производи, углавном жито, 5,271.330. Разлика извоза и увоза су надокнађиване зајмовима.⁶⁴

Разумљиво је да овакво стање у црногорској привреди није давало изгледе да ће масама сиромашног становништва у догледној будућности бити обезбијеђен насушни хљеб.

Ваља напоменути да је нарочито у овом периоду знатан број људи, углавном дуж границе према Аустрији, живио тргујући шверцованом робом. На развијања овакве трговине знатно су утицали и високи царински ставови. Овако се трговало највише дуваном, кафом, шећером и шпиритусом. Шверц се заснивао на разлици цијена производа у Аустрији, гдје су били монопол, и Црној Гори, гдје то нијесу били. Успостављањем монопола дувана у Црној Гори 1904. било је увелико погођено гранично становништво, јер више није могло и овим производом кријумчарити као до тада.⁶⁵ Због потребе увоза других артикала у Црну Гору, разлике у цијенама су биле доста велике и с тим могућности зараде добре.⁶⁶

⁶⁴ М. Ђуровић о Ек. хист. Југославије М. Мирковић, из 1958, 433; др М. Ђуровић, Трговачки капитал у Црној Гори, 242; Глас Црногорца 1911, 46; МФГ, Статистика увоза и извоза 1905—10.; Тих. Поповић, О Црној Гори, СКГ XXXI, 528. Интересантно је да је, по једном тврђењу црногорски извоз износио 1876. године 3,795.000 фр. (Е. Матон, Историја Црне Горе, Париз 1881, 18).

⁶⁵ ДАВХ — Заједн. Мин. фин. 1905, извјештај барона Куна од 12. јануара 1905.

⁶⁶ Килограм кафе у Црној Гори коштао је 50 солада, по наплати царине од 5—8%, а у Аустрији 1 фиор. и 40 сол.; килограм шећера је коштао у Црној Гори 14 сол., а у Аустрији око 40 сол.; док су га шверцери продавали трговачким радњама на територији Аустрије по 20—25 солада и тако омогућавали зараду себи и другима. Велике количине ових артикала су идуће ноћи враћене са црногорске границе у Котор и околину као шверцерна роба. Организовано извођење овог посла обезбјеђивало је трајно занимање и добру зараду извјесном броју Црногораца. Жалбе аустријских власти на црногорско гранично становништво нијесу помагале. Оваква могућност зараде у особито погодним условима била је у стању да задржи највећи број оних који су се овим бавили да не иду никуд од својих домова, које би иначе морали напуштати ради зараде или насељења у другој земљи. Није онда чудо што се послје ослобођења Метохије крајем 1912. један број Цуца изјаснио да не жели ни тамо да иде ради насељења док се граница према Аустрији налази близу њихових домова (ДАЦ — МИД 1879, 257; МИД — 1891, 195; 211 и 301; др Мил. Лутовац, Привредно-географске одлике катунског крша, Гл. геогр. др. св. XXV, Београд 1939, 50.

Због врло слабог стања црногорске привреде и повећавања расхода проширене државе, нарочито све тежих финансијских криза, књаз је био приморан да тражи зајмове са што повољнијим условима (редовним приходима нијесу могле бити подмирене ни најосновније потребе државне управе).⁶⁷ Дугови су се морали регулисати претварањем камата у главницу, због чега је Црна Гора и финансијски и политички упадала у још теже стање. Зајмови су често тражени, иако су изгледи за њихово редовно отплаћивање били све слабији. Тражени су онда кад је економско стање у земљи било најтеже, кад су исељавања становништва била најмасовнија. Закључивани су од 1879 — 1914, а највише од 1893—1900. Свега су била закључена 42 зајма у укупном износу од 46,451.000 перпера, укључујући и суме позајмљиване од приватника. Отплата зајмова (у Аустрији, Русији, Турској, Енглеској, Француској, Италији, Бугарској) вршена је подизањем нових, да би се и ови исплаћивали другим. Због овога су сви овакви кредити и били непродуктивни, што је још више погоршавало финансијске прилике државе и стање народа уопште.⁶⁸

Јасно је било колико је Црна Гора могла у оваквој ситуацији да укаже народу на неке перспективе привредног развитка земље у којој је требало и даље да живи.

Повећањем територије и задатака нове државне организације наметала се потреба да се са више иницијативе приђе и питању проучавања рудног богатств земље, „не би ли бог дао да се нађе каква богата руда“, која би могла подмирити „све потребе црногорског народа“, како је јављао министар унутрашњих дјела пратиоцима неколико познатих европских професора-геолога, који су обилазили све крајеве проширене државе 1880—82. године. Та активност није престајала ни касније, 1886—89, 1891—96, 1900 — 1903, 1911—1914. Велике су наде полагаане у природна богатства земље, али улагани напори нијесу доводили ни до мањих резултата. Бројним истраживањима, двјема неизвршеним концесијама (били заинтересовани Руси и Белгијанци) и доношењем Закона о рудама 1911, била је, углавном, завршена читава активност у овом смислу. Од „пронађених“ наслага најразличитијих руда (злата, манганеза, угља и др.), великих количина петролеја, предвиђених жељезница до оближњих шума и других замисли није било никакве користи.⁶⁹ Штавише, бројни су случајеви и приватне иницијативе у овом смислу, али ни тада није могло бити ништа постигнуто. Нијесу могли бити обезбијеђени потребни

⁶⁷ Залога за зајмове били су приходи монопола соли и дувана и шумска богатства државе. Стопа интереса и амортизације износиле су и до 12% (Д. Вуксан, Четрдесетогодишњица владе књаз Николе, 5).

⁶⁸ Тих. Поповић, О Црној Гори, СКГ XXXI, 371—72; др М. Ђуровић, Црногорске финансије, 209—277.

⁶⁹ Глас Црногорца 1886, 31; ДАЦ — МИД 1891, 1040; 1896, 1190 1901, 489; Дј. Посланства у Цариграду 1906—1907., 213.

услови који би омогућили бржи развитак производних снага за остале земље.⁷⁰ Упорним настојањима да се створе повољнији услови за живот људи, да им се обезбиједи сигуран опстанак и зарада, није ниуколико била, у ствари, смањена потреба знатно дијела становништва да исељавањем у друге земље, ради насељења или зараде, тражи себи излаз.

Предузимане су извјесне мјере да се унапређењем пољопривреде постигну већи приноси и тако побољша материјално стање народа. На примјер, вршене су анализе земље у појединим крајевима државе ради сигурнијег одређивања одговарајућих култура (јечма мјесто кукуруза у Бањанима, Језерима и никшићкој нахији, нова сјемена кромпира и дјетелине у Зети и др.).⁷¹ Закључивани су и зајмови у циљу побољшања пољопривреде, предвиђени јевтини хипотекарни кредити, одређивана извјесна буџетска средства у исту сврху.⁷² Требало је да се изврши и класификација земљишта, да не би и даље било неправедно наплаћиван порез, без обзира на квалитет земље и приносе.⁷³ Препоручивано је дубље орање као начин заштите усјева од суше.⁷⁴

Улагани су посебни напори да се унаприједи воћарство. Било је 1882. основано Друштво за подизање и гајење шљива. У руководству ове организације били су најугледнији, најпредузимљивији и најученији људи у држави. Истицане су велике предности овог воћа и у поређењу са житарицама. У јесен 1882. требало је да се засади преко 2,000.000 коштица. Нарочито много се очекивало од извоза шљива.⁷⁵ Крајем 1890. објављена је књажева наредба о сађењу увезених садница лоза и маслина. У Црмници и Приморју бригадир је морао да засади 20 коријена маслина, командири по 5, официри и барјактари по 3, водници по 2 и десечари по 1. Уколико неки није имао гдје да их засади, требало је да то учини на сеоској комуници. Сваки војник је био обавезан 1891. године да засади 200 лоза. Образоване комисије биле су дужне да обилазе села ради кажњавања оних који нијесу извршили наређење и награђивање најбољих. Било је објављено да ће свака породица која засади у 1892. години 2000 лоза бити за 10 година ослобођена од плаћања дација на њих.⁷⁶ С прољећа 1889. била је отпочела акција за садњу коштања. У ту сврху је било набављено 10.000 садница.⁷⁷ Набављено је разно американ-

⁷⁰ Ђоко Пејовић, Рад на истраживању и експлоатацији руда у Црној Гори, из 1954, 382—405.

⁷¹ ДАЦ — МУД 1889, 328; МИД 1891, 414, 929; Глас Црногорца 1880, 32.

⁷² ДАЦ — МИД 1885, 276; Ст. биљ. 1908, 63; 1911, 71.

⁷³ Ст. биљ. 1908, 65 и 109.

⁷⁴ Глас Црногорца 1896, 49.

⁷⁵ Глас Црногорца, 1882, 32 и 42; ДМЦ — Архив Лазара Сочице; Правила Друштва за подизање и гајење шљива и проглас Ек. друштва од 20. X 1881.

⁷⁶ ДАЦ — МУД 1890, 1223; МУД 1891, 1042; Глас Црногорца 1890, 51.

⁷⁷ ДАЦ — МУД 1889, 328.

ско сјемење и саднице из Хајделберга, Љубљане, Босне и Херцеговине и других мјеста.⁷⁸ Послије рата 1876—78. дијељене су и свилене бубе у Грахову и другим мјестима.⁷⁹

Влада је нашла за потребно да обрати пажњу заштити шума које су непрекидно излагане уништавању. У Дуги Никшићкој и на јужној страни Сутормана Турци су у току рата 1876—78. били уништили шуму. У рату их је уништавала и црногорска војска, а послије рата, нарочито до краја 1882, добјегли херцеговачки устаници, Васојевићи и други, нарочито онда кад су стотине породица прелазиле из сјеверних крајева ка Даниловграду и Подгорици ради зараде на путевима. Немајући крова, били су триморани да живе у шумама.⁸⁰ Уништавања шума и послије 1882. имало је за посљедицу све веће огољавање земљишта, које је у ствари и тражено, али које су, природно, односиле бујице убрзо послије његове припреме за обраду. Због овога је Министарство војно у августу 1886. објавило наредбу о сјечи горе којом је било забрањено крчење земље или сјечење лаза без дозволе нарочито за то одређених комисија. У обзир је долазила земља која није била изложена бујицама, али такве није било много.

Крчење шуме љети паљењем било је касније, 1904, забрањено и због опасности од пожара. Расписом о шумама 1909. поново је било наређено да приватне шуме подлежу државном надзору, нарочито „по планинским странама откуда долазе вјетрови и олује, гдје шума треба да спријечи нагло отицање воде и одношење земље, на несталним и мочварним земљиштима“. Није се смјело крчити земљиште које се могло само за мањи број година обрађивати. Поново је било истакнуто да племенски капетани одређују комисије за преглед земље за крчевину, а одобрење је давало Мин. унутрашњих дјела.⁸¹ Због тешких искустава и у овом потледу нађено је за потребно, најзад, да се у Општи имовински законик унесе одредба да закупник уредно држи земљу и да је чува „да је вода не уноси“ (чл. 298). Само по одређеном пропису у комуницама се могла сјећи шума у случају велике неродице сијена, кад је стоку требало сачувати од глади.⁸² Тешке зиме 1888. оваквом одлуком је спасена стока од пропасти.⁸³ Због неродице траве и 1889, нарочито у околини Колашина и у другим сјевернијим крајевима, Министарство војно је препоручивало да се посјече по прописима што више листа и тако „скапула живо“.⁸⁴

⁷⁸ ДАЦ — МИД 1891, 840 и 1285; МИД 1892, 901; МИД 1906, 533.

⁷⁹ Љ. Ненадовић, О Црногорцима, Н. Сад 1889, 113.

⁸⁰ П. Ровинскиј Черногорія II, 1, Пбург 1897, 630.

⁸¹ ДАЦ — МУД 1904, 1194; МУД 1909, 2404, 3852; Зборник судских закона II, 149—52; Ст. бил. 1909, 154.

⁸² ДАЦ — МУД 1908, 1916, 2288; МУД 1909, 4751 и 8538; Зборник судских закона, 149—152.

⁸³ Глас Црногорца 1888, 14.

⁸⁴ ДМЦ 1889, 123.

За вријеме велике политичке кризе, кад је било највише исељавања, Народна странка у свом програму истицала је важност пошумљавања голетних мјеста, гдје су бујице пријетиле, потребу усавршавања начина обраде земље, мелиорације знатних површина и других активности од којих је донекле зависило да ли ће исељавање и даље бити масовно као што је било до тада.⁸⁵

Штавише, власти су забрањивале „за народ излишне ствари“ (раскошна одијела, скупе дарове на просидбама и др.). Судови нијесу узимали у обзир жалбе трговаца због неисплаћених вересија насталих продајом у ствари непотребних и врло скупоцјених дијелова народне ношње.⁸⁶ Истина је да су куповином нових предмета многа домаћинства ипак лишавана могућности да задовоље насушније потребе, али су и без овога, и поред свих настојања, стварни разлози дубље природе и даље непрекидно условљавали исељавања становништва.

Проширењем државне територије, на ред су се поставила питања материјалног опстанка становништва у још тежем виду. Тешке посљедице рата и неколике неродне године одмах послије њега увелико су погоршавале положај тек међународно признате државе. Књаз је у августу 1879. окружницом капетанима објавио народу да је година зла и да се нема у шта надати. Само мало жита могло се дати за одраду на путевима. Онима који су били даље од радова на путевима препоручивао је „да иду куд знају док је раније“, уколико се не могу сами друкчије снаћи.⁸⁷ Једно је упозоравао: „Ко се не узда у правцу моју — тај ми није ни опреше“.⁸⁸ Не видећи изгледе да ће обезбиједити прехрану за читаву породицу, поједини домаћини су са пола чланова ишли у Србију а половину остављали у дому, рачунајући да ће се тако сачувати од глади.⁸⁹ Враћање породица из Србије још више је погоршавало и иначе тешке прилике народа. Зајмом добијеним у Русији набављено је жито које се давало за рад на путевима чија је изградња заиста била најпреча.⁹⁰ На тај начин су у августу ове године отпочели радови на Сугорману, на дионицама Перчево гумно — Коритник, Његуши — Цетиње, Буковица — Даниловград, Цетиње — Ријека. На појединим дионицама радило је од 400—3000 радника. Због недостајања најнужнијег алата није било могућности да тај број буде још већи.⁹¹ На радове су стизале хиљаде глађу угрожених Васојевића и по мање из Роваца и других брђанских племена, углавном у околини Ба-

⁸⁵ Народна мисао 1907, 23.

⁸⁶ Зборник судских закона II, 165 и 221.

⁸⁷ ДАЦ — МУД 1879, V, 35.

⁸⁸ ДМЦ — Молбенице 1879, 4. X 6.

⁸⁹ Исто — Молб. 6. VIII 1879.

⁹⁰ Глас Црногорца 1879, 44.

⁹¹ ДАЦ — МИД 1879, 207; ДАЦ — АУП 1879—1880, ф. 14, 547; Глас Црногорца 1879, 36.

ра,⁹² Одједном, у јануару, било је дошло у Подгорицу 850 породица из Васојевића ради зараде, јер нијесу имали од чега да живе.⁹³ У ово вријеме на путу Никшић — Даниловград — Подгорица — Р. Црнојевића „одмучили су“ они који нијесу били платили вађевину 5.409.487,02 кг жита.⁹⁴ Аустријским субвенцијама за изградњу пута Котор — Цетиње, са чијим се издавањем отпочело у прољеће 1880, знатно су се повећале могућности упошљавања становништва. Објављивано је, штавише, да ће сваки Црногорац моћи „да заслужи лијепих пара“ и да нема разлога да иду у Цариград „гдје не налазе никаквога рада него се беспослени по туђим земљама скитају и од глади муче“. И службени орган објављивао је да је држава својим угледом у иностранству сачувала земљу од расељавања.⁹⁵

Разумљиво је било што је црногорска влада нашла за потребно да објави да малим зајмовима и још мањим субвенцијама може да нађе великом дијелу народа излаз из тешког материјалног стања у коме се налазио непрекидно од свршетка протеклог рата и да може да сматра да је на тај начин престала свака потреба за његово исељавање. Није било препоручљиво ни мање а камоли масовно исељавање становништва повећане и тек међународно признате државе и требало га је скоро пошто-пото задржавати.

И послеје 1882. повремено су настављани радови на путевима Никшић — Даниловград — Подгорица — Цијевна, Вир — Суторман — Бар и др., на које су и даље пристизале хиљаде изгладњелог становништва из околине Никшића, Васојевића, Куча, Братоножића и других мјеста. Радило се и на изградњи Нове вароши у Подгорици, мостова, даниловградске пијаце и другим мањим објектима. У иностранству су тражени кредити за изградњу шумских путева и извоз дрвета, али до закључивања уговора обично није долазило.⁹⁶ Послеје неродних 1887. и 1888. опасност од глади била је знатно већа. Мноштво докумената из ових и почетка 1889. говори о великој глади нарочито у околини Никшића, у Бањанима, Голији, Пиви, околини Колацина и другдје. Многи нијесу због глади могли да дођу на отпочете радове у Бјелопавлићима и Ријечи Црнојевића. И дјеца су тражила зараду. Многима је требало раније дати по оку жита на име дневне зараде. У околини Никшића је било одређено да групе радника раде наизмјенице, како не би били само једни у прилици да зарађују жито за голи опстанак.⁹⁷ Посебна је тешкоћа била са

⁹² ДАЦ — АУП 1880, ф. 15—16, 237.

⁹³ ДАЦ — МУД 1880, ф. I, св. IV, 101.

⁹⁴ др М. Ђуровић, Црногорске финансије, 186—198.

⁹⁵ ДАЦ — МИД 1880, 621 и 673; МИД 1881, 916а; Глас Црногорца 1882, 1.

⁹⁶ ДАЦ — МУД 1885, дјел. 723; МИД 1885, 317; МИД 1886, 91; МУД 1887, дјел. 277, 282, 671, 885; МУД, 1888, дјел. 176, 260, 315, 350; АУП на Цетињу 1888, ф. 37, 170; Педесет година на престолу Црне Горе, 222—23.

⁹⁷ ДАЦ — МУД 1889, дј. 86, 163, 191, 209, 314, 1171 и 1176; ЗМН — архива Ј. Милетина Николића, ф. IX, 67; ДМЦ 1889, 86 и 95.

упошљавањем становништва које је било пописано за иселење у Србију, па због смањења броја није могло доћи. За 88 породица из Пиве са 469 чланова требало је што прије омогућити зараду да не скапају од глади. Исто стање било је и са пописаним породицама из Васојевића, Мораче, Роваца, Бјелопавлића и других мјеста. Многим се није могла обезбиједити никаква зарада и морала им се дати макар и најмања помоћ у новцу да купе стар (60 кг) жита по 11—12 цванцика.⁹⁸ Неколике стотине породица које су се вратиле из Србије 1890, и друге које нијесу имале од чега до живе у разним крајевима упућиване су у Подгорицу, Љешанску нахију и Ријеку Црнојевића ради зараде, иако је нестручне радне снаге иначе било много више него што је требало. Другим ријечима, требало је спасавати много народа од глади.⁹⁹ У Брдима неродне 1892. многи су били приморани да иду ка Бјелопавлићима, Бару и Улцињу ради упошљења, које нијесу увијек налазили. Велики број породица из Куча је у почетку ове године почео да иде у Бар и Улцињ да обрађује земљу и купи маслине. Од 1894. тамо траже зараду и Бјелопавлићи и Пипери. Свих је било, по извјештају аустријског вицеконзула у Бару, до 500 радника. Поред радова у пољопривреди, прављена су и утврђења дуж Бојане, од Реча до Св. Николе, а 1900. радило се на сјечи шуме у околини Никшића.¹⁰⁰ Нарочито послје 1900, број радника који су тражили упошљење све брже је растао. Повремено су отворани мањи радови који су могли задржати мали број радника и за кратко вријеме. Нагли пораст емиграције увелико је био забринуо црногорску владу. Преостајало је да се прави покрет иселавања становништва задржи и на радовима које је требало да отворе инвестирањем италијанског капитала у монопол дувана, изградњу железничке пруге Вирпазар—Бар и пристаништа у Бару, али ни то, разумљиво, није дало нити је могло дати жељене резултате.¹⁰¹ И други унутрашње-политички разлози, у вези с политичком кризом 1907. и приликама на Балкану, наметали су хитну потребу да се нађу средства за почетак радова на изградњи путева Подгорица—Колашин—Андријевица и Грахово—Никшић—Шавник, индустријских објеката и, по могућности, на мелиорацији мочвара. Постојали су изгледи само за рад на изградњи путева. За ову сврху требало је да се утроши и 264.000 круна које су предвиђене, на примјер 1908, као годишњи приход од обавезног рада (обвезници од 18—60 година требало је да раде го-

⁹⁸ ДМЦ 1889, 246; ДАЦ — МУД 1889, 1046; МУД 1889, дј. 1215 и 1257; МИД 1889, 1648 1684 и 1696; МУД, 1889, 1285 и 1289; Грлица 1890, 56—57.

⁹⁹ ДАЦ — МУД 1890, 228, 253, 381, 431, 459, 476, 913 и 984; Г. Вуковић, Моје три мисије, ДМЦ, бр. 9.

¹⁰⁰ ДАЦ — АУГП 1892, ф. 44, 6; 1894, ф. 47, 121; 1895, ф. 50, 517; МУД 1891, дјел. 316; 1892, 10 и 176; 1894, 78; 1898, 328; Глас Црногорца 1900, 40.

¹⁰¹ ДМЦ — Прин. 1906, II, 81; Глас Црногорца 1906, 29.

дишње 10 дана или да плате 6 круна).¹⁰² Поруке књажеве и наде изражаване у пријестоним бесједама у Народној скупштини нијесу смањивале број радника који су ишли највише у Америку ради зараде.

Узалуд су и касније стављали на знање исељеницима у разним земљама да се врате својим кућама и почну да раде на тек отвореним радовима (изградњи Владиног дома и другим мањим објектима). Узалуд су приказиване бројке о утрошку новца на путевима Никшић — Шавник, Никшић — Трубјела, Чекање — Даниловград, Спуж — Ждробаник и др. Три посљедње неродне године, нарочито 1911, материјалне прилике у Црној Гори учиниле су још тежим. Нијесу убједљивије дјеловали ни предлози да се гради пут од Цетиња преко Љуботиња, Горње Црмнице и Глухог Дола до жељезничке пруге на Суторману, као ни обећања да ће Аустрија обезбиједити средства за изградњу пута Никшић — Рисан и др.¹⁰³ Такође нијесу могла помоћи ни настојања да се уочи балканског рата отпочне с копањем карбона или са изучавањем основа за бољу аграрну организацију.¹⁰⁴

Чињеница је да привредне могућности Црне Горе нијесу могле обезбиједити тржиште ни за знатно мањи дио „ослобођене“ радне снаге њених становника и они су, разумљиво, били приморани да иду у друге земље, у којима су као радници имали најмању цијену и, с тим, слабе услове за зараду.

Улагани су извјесни напори да се унаприједи занатство у градовима, али ни ова грана дјелатности није обећавала осјетније резултате. То најбоље показује опадање броја занатских и других радњи. За вријеме од 1881—1891. постојале су 504 занатске радње, 1106 трговачких, 625 кафана (свега 2235), а од 1892 — 1902. године 202 занатске радње, 420 трговачких и 313 кафана (свега 935).¹⁰⁵

Тек у почетку деведесетих година почела је извјесна активност у циљу подмлађивања и стварања школованог занатског кадра. Ишло се за тим да се унапређењем занатства обезбиједи услуге становништву, омогући запошљење извјесног броја људи и задржи новац зарађен у другим земљама, који се добрим дијелом тамо враћао за куповину разних артикала које је могло производити домаће занатство. Схватало се да ће унапријеђено занатство увелико допринијети јачању економске независности земље.

¹⁰² ДАЦ — АУГП 1908, 272; Глас Црногорца 1906, 29; Ст. бил. 1097, 23, 112, 116—17, 922, 925, 935, 943; Ст. бил. 1908, 138; 1909, 460.

¹⁰³ Пет. вјесник 1910, 21; Ст. бил. 1910, 753; 1911, 167; ДАЦ—МИД 1912, 1419. Запажено је да су после балканског рата Брђани долазили на Ријеку Црнојевића за вријеме ловљења рибе и добијали на дар онолико колико су могли понијети собом.

¹⁰⁴ ДАЦ—МИД 1912, дјел. 552 и 2100.

¹⁰⁵ Др М. Ђуровић, Трговачки капитал у Црној Гори у другој половини XIX и почетком XX вијека, 147, Енциклопедија народа Југославије II, 456.

Поред малог броја ученика који су се школовали у Загребу и Трсту, у Вршцу су 1895—96. у једној групи 27 ученика изучавали разне занате и у изгледу је било да ће се тај број сваке године повећавати.¹⁰⁶ Од 1896. у Прагу се о школовању занатлија старала управа фонда за потпомагање црногорских младића. Тамо су ишли организацијом прашких сокола и преко „Привредника“. Од 1907—1910. у Прагу се школовало 40 младића из свих капетанија.¹⁰⁷ Организацијом Друштва за потпомагање заната и трговине укупно је било упућено за вријеме од 1902—1912. преко 200 младића на изучавање разних заната. Друштво је имало више пододбора и добијало је прилоге из више европских земаља као и од великог броја помагача из разних мјеста Америке.¹⁰⁸

Разумљиво је да се и унапређењем занатства које се, поред свега, споро развијало, још мање могла обезбиједити зарада оних који су је тамо тражили.

Иако је Црна Гора имала државну самосталност и, с тим, важну полугу за свој привредни развитак, ипак је она у сваком погледу била врло заостала земља. У првом реду то је било условљено објективним разлозима: slabим путевима до мора и жељезнице, недоступношћу шума, оскудицом сировина, непостојањем масовне потрошње, дуго задржаваним индустријским развитком.

Мада на слабој сировинској и потрошачкој бази, стварала су се мања предузећа: пилане, пивара, уљара, предioniца, ткачница, фабрика дувана. Оснивањем Барског друштва италијански капитал изграђује пристаниште у Бару, жељезничку пругу Вир — Бар, организује саобраћај на Скадарском језеру, предузима исушивање мочвара, оснива монопол дувана с гаранцијама државе да ће му бити обезбијеђена дивиденда и накнађени губици, све више доводећи у зависност не само привреду Црне Горе. Постојао је интерес да се ангажују акционарска друштва са аустријским, француским, енглеским, белгијским и швајцарским капиталом на подизању хидроцентрала на Морачи, експлоатацији гвоздене руде у Црмници, угља у долини Лима и код Никшића, шума у околини Никшића, изградњи жељезничке пруге Бар — Никшић.¹⁰⁹ Проучаване су могућности за оснивање радионица за

¹⁰⁶ А. Љ. Лисац, Неколико прилога историје Црне Горе последњег стољећа, из 1955, 272—73; од 1866—67 — 1916. свега се школовало у Загребу 66 ученика, вјероватно су неки изучавали занат; ДАЦ — АУП на Цетињу 1883, ф. 24, 584; Глас Црногорца 1896, 40 и 44; Српски глас у Задру 1896, 45.

¹⁰⁷ Глас Црногорца 1896, 2.

¹⁰⁸ Извјештај о раду и имовном стању Друштва за потпомагање заната и трговине у Црној Гори од 1902—1912, Цетиње 1912.

¹⁰⁹ ДМЦ 1905, 32; ПС 1911, 27; ДАЦ — МИД 1912, 726; МИД 1879, 29. III и 10. IV; МИД 1885, 384; МИД 1891, 834; ПЦ 1908, 16. VII; МИД 1913, 1740.

штављење коже, фабрике шећера и других предузећа у новоослобођеним крајевима, а била је основана радионица за прераду млијека у Никшићу.¹¹⁰

Отварањем радних мјеста у малом броју основаних предузећа није се могла ни у најмањем проценту ангажовати „слободна“ радна снага које је сваким даном било све више и која је морала тражити зараду негдје друго. Узалудно је било предвиђено неким уговорима да 80% радника у предузићима треба да буду Црногорци.

Посљедице уништавања шума у рату и нарочито неколике гладне године послје њега довеле су извјестан број домаћинстава до упропашћења, нарочито у околини Никшића и Колашина, гдје су шуме биле боље очуване. Бујицама су и касније биле изложене многе дионице на којима су били насељени заслужни војници. То је донекле условљавао и начин диобе земље у новоослобођеним крајевима. Мале површине додјеливане земље за обраду повећаване су крчењем шуме на „узглавници“ (на примјер у Липову), што је обично доводило до обрушавања земље и исељавања. Херцеговачки устаници, Ровчани и Морачани зимовали су са стоком у шуми 1881. и 1882. и сјечом ове проузроковали одроњавање земље.¹¹¹ Тежња за повећавањем количина обрадиве земље нанијела је велике штете у Црној Гори. Стрма шумска земљишта крчидбом су била потпуно здрта. За уништење већих количина земље на овај начин многи су окривљавали власти, које су рачунале да ће крчидбом шума умањити исељавање породица, које касније, разумљиво, нијесу могле живјети на „оточинама и прлима“.¹¹²

Нарочито велика одроњавања земљишта проузроковале су неколике поплаве. Изливањем Бојане у фебруару 1895. народ је био приморан да бјежи у главице (без ишта је било остало 353 становника).¹¹³ Наредне, 1896, поплава је изазвала велику штету у Велики, кад је Величка ријека однијела и тијеском засула доста обрадиве земље. Због овога је убрзо дошло до исељавања Величана у Србију.¹¹⁴ Исте године поплава је проузроковала велике штете и у околини Колашина и Никшића, у Зети и Црмници, у околини Бара и Улциња, због којих је дио становништва такође био приморан да се исели. Настојањима Црне Горе да од Турске добије накнаду штете због тога што њеном кривицом није било регулисано корито Бојане нимало нијесу биле умањене несреће поплављеног становништва.¹¹⁵ Провале облака, до којих у овом крају доста често долази, непрекидно су упропашћавале понеки дом. Поплаве у новембру 1903. изазвале су такође огромне

¹¹⁰ ДАЦ — МИД 1896, 837; МУД 1914, 5889; Глас Црногорца 1881, 30.

¹¹¹ ДАЦ — МУД 1882, 6. XI; ДМЦ — Мемоари Г. Вукотића 34—36.

¹¹² Г. Вуковић, Моје три мисије, ДМЦ, 5. 45—50.

¹¹³ ДМЦ — МУД 1895, 91.

¹¹⁴ А. Јовићевић, Плавогусињска област (Полимље, Велика и Шеклар) Насеља X, 542.

¹¹⁵ ДАЦ — МИД 1897, 2. XII; Глас Црногорца 1896, 46.

штете у Зети и Крупачком пољу, 1904. становници Врађине, на Скадарском језеру, били су остали без ичега, тако да су одмах затражили пасоше да с породицама иду у друге земље.¹¹⁶

Средином новембра 1905. у матешевској општини вода је упропастила „занавијек“ имање 10 породица.¹¹⁷ Тога је било и у другим мјестима ове и каснијих година, на примјер у Краљима 1911.¹¹⁸ Бројни су документи који свједоче да је послије сваког поводња долазило до исељавања по мање или више породица из краја који је претрпио већу штету.

Заштитом шуме требало је да се спречава нагло отицање воде и одроњавање земље на стрмим и мочварним мјестима. Било је забрањено свако крчење шуме без претходно добијене дозволе од стране нарочито за то одређене комисије.¹¹⁹

Такође је насељавањем стрмина, у ствари, убрзано исељавање породица, иако се хтјело да до тога не долази.

Важност исушења Скадарског језера за Црну Гору уочавао је књаз Данило одмах послије рата с Турцима 1852—53. године. Свако изливање воде Језера природно је изазивало помисао Црногораца на благодети које би они имали кад би се раније обрађиване површине поново могле искоришћавати. Толико разумљива жеља није могла бити доведена у склад са могућностима да се макар шта у заједници с Турцима предузме у овом смислу. Огроман значај исушења Језера могао је да дође до најпунијег изражаја тек послије завршеног рата и закључења берлинског споразума. Књаз Никола је одмах схватио од коликог би значаја било исушење за Црну Гору.¹²⁰

Резултати насељавања у новоослобођеним крајевима открили су нове тешкоће и велику глад масе сиромашног сељаштва за земљом. Очигледно је било да ће доста велик дио становништва бити приморан да напушта земљу, што, разумљиво, није било нимало препоручљиво за једну тек проширену и међународно признату државу. Најзад, исељавање становништва се морало толерисати као привремено рјешење питања опстанка сиромашних породица све дотле док се споразумом с Турском не омогући исушење знатних површина обрадиве земље коју је све више вода захватала. Књаз Никола је крајем децембра 1889. напоменуо у писму руском амбасадору Нехлидову да тешка срца пристаје на исељавање Црногораца у Србију све док постоје могућности да се и помоћу руске владе отпочну радови на исушевању Скадарског језера и обезбиједи потребна количина земље за обраду.¹²¹

¹¹⁶ ДАЦ — МУД 1903, XI; ДМЦ — Молбенице 1904, 358—59.

¹¹⁷ ДАЦ — МУД 1905, 4897.

¹¹⁸ ДАЦ — МУД 1905, 5514; ДМЦ — кр. Никола 1911, 27.

¹¹⁹ ДАЦ — МУД, 1909. 2404.

¹²⁰ Никола I, Херцеговачки устанак, Записи 1937, XVII, 205—206.

¹²¹ ДАЦ — МИД 1889, 1709.

И у другим приликама је истицано да је исељавање становништва „привремена одушка“ и да се мора ријешити питање борбе за опстанак у његовој земљи, регулисањем тока Бојане и снижавањем нивоа Скадарског језера, јер је само то могло представљати „сталнији, извјеснији и рационалнији излазак“.¹²² Гајена је нада да ће се, поред свих тешкоћа, остварити стара жеља црногорских беземљаша и открити плодна земља, довољно велика да задржи на себи све оне који су је морали тражити на другој страни и обезбиједи довољне количине хљеба за читаво становништво. Разумљиво је, онда, што је црногорска влада била приморана, притиском масе материјално угроженог становништва да политици борбе за остварење тога много важного задатка посвети сву потребну пажњу. Рачуница је приказивала да би се исушењем 6—8000 хектара могло прехранити 30—40.000 људи.¹²³ По каснијем аустријском прорачуну могло се исушити 10—12.000 ха плодне земље и на њима обезбиједити 3—4000 породица,¹²⁴ што би за економску независност Црне Горе значило врло много. Тада би се и на питање исељавања становништва сасвим другачије гледало.

У току првих поратних исељавања, у јуну 1881, сматрало се да се питање исушења Језера не може поставити због тога што још није била одређена граница према Турској.¹²⁵ Тек за вријеме прве књажеве посјете Цариграду, 1883, могло је бити говора о томе. Послије султановог обећања књазу да ће наредити да се корито Бојане регулише, услиједила је с црногорске стране непрекидна дипломатска активност у том правцу. Штавише, црногорски представник у Цариграду иступао је код турских власти и с тврђењем да би трошак радова око снижавања нивоа воде Језера био много мањи и због тога што би се у Црној Гори нашло радника који би радили за ниске цијене или бесплатно, будући да би се исушењем постигла за читав народ много корисна ствар, јер не би више морали да иду у разне земље ради зараде.¹²⁶

Послије двије глатне године, 1887—88, кад је Црногорцима била затворена српска граница, питање исушења Језера морало се поставити са највећом упорношћу. Поновна султанова обећања дата књазу Николи да ће се нешто у том смислу одмах предузети нијесу довела ни до каквих резултата.¹²⁷ Разумљиво је онда што је крајем 1889, послије најмасовнијег исељавања Црногораца у Србију, оптуживана Порта због оглушивања о захтјеве црногорске владе да се што прије отпочну радови на регулисању корита Бојане, како би се пространа и некад плодна и богата поља све већих поплава ослободила.¹²⁸ Планови по којима је требало

¹²² ДМЦ — Мемоари Г. Вуковића, V, 36—50.

¹²³ ДМЦ — ПС 1911, 48.

¹²⁴ ДАЦ — АУП 1914, ф. 78, 30. VI.

¹²⁵ Глас Црногорца 1881, 23.

¹²⁶ ДМЦ — књ. Никола 1884, 12; 1885, 97 и 379.

¹²⁷ Никола I, Херцеговачки устанак, Записи 1937, 209.

¹²⁸ Глас Црногорца 1889, 51.

да отпочну радови које би финансирале обје владе, пропорционално количини исушене земље нијесу остваривани ни касније, поред свих султанових обећања. Није било остварено ни очекивање да ће 1000 Црногораца бити упошљено на проширивању корита Божане.¹²⁹

Велике поплаве 1896. и слаби односи са српском владом, која није дозвољавала усељавање Црногораца, приморали су књаза да поново уложи максимум напора код турске владе и владе заинтересованих сила да једном почне рад на исушивању Језера. Штавише, предлагало се да радови што прије отпочну, па макар се и дација повећала за десет пута. Није успио ни покушај да се у овом смислу искористи избијање младотурске револуције 1908. и промјене које су тада извршене у Албанији, а узалудна судбина и књажева очекивања да ће педесетогодишњицу владавине крунисати балканском жељезницом и исушењем Скадарског језера, и поред обећања руског амбасадора у Цариграду, Чарикова, у почетку 1910, да ће се друга замисао сигурно остварити.¹³⁰ Кад је очигледно било да Турци неће на регулисању вода Скадарског базена ништа учинити, црногорска влада је почела с комбинацијама да се електричном енергијом планираних централа на Морачи избацује вода Језера кроз такође замишљени тунел кроз Созину у море. Краљ Никола је често истицао да је исушење плодне земље око Језера предмет његове трајне бригае, али су, свакако и због политичких разлога, не само турске владе, били узалудни сви напори чињени у том правцу нарочито у вријеме највећих иселјавања становништва, па и они који су били уложени у марту 1914. године, иако су представници шест европских сила показивали извјестан интерес за то.¹³¹ Тако су се завршила сва настојања црногорске владе да се исушењем већих површина плодне земље обезбиједи бољи услови живота за читаво становништво.

Питање исушења Скадарског језера је, у ствари, од првог дана његовог постављања, 1883, излазило из оквира црногорско-турских односа, највише због стратегијских разлога заинтересованих европских сила.

У исто вријеме и под истим условима постављено је и питање исушења Улцињског блата. У обзир за исушење долазило је око 20.000 рала плодне земље. Разумљиво је што је са једнаком упорношћу од 1881. до уочи балканског рата стављано на ред и ово врло важно питање црногорске привредне политике. Исушење Улцињског блата довођено је у зависност од регулисања

¹²⁹ ДАЦ — МИД 1890, 687; МИД 1894, 182; 1895, 880; др М. Миљанић, Како да се бранимо од грознице, Грлица 1890, 68—70; Глас Црногорца 1895, 8, 35.

¹³⁰ ДМЦ — Никола I 1898, 92 и 1908, 59; Народна мисао 1906, 5; Ст. бил. 1907, 23; Цет. вјесник 1909, 82; Р. Ј. Драгићевић, Неколико докумената о пројекту жељ. пруге Цетиње — Вир, Записи 1940, XXIII, 116.

¹³¹ ДМЦ — Никола I 1914, 81; ДАЦ — МИД 1914, II, 849; Ст. бил. 1911., 271; Време 1940, 3. XI.

корита Бојане, чија га је вода и плавила. Требало је да се остали радови сведу на мало.¹³² Најзад се 1909, у вријеме велике кризе у земљи, конкретније пришло проучавању овог питања. Привлачна су била предвиђања једног италијанског друштва о користи коју би имала Црна Гора од исушења ових површина. То је довело, средином маја 1911, до закључења уговора између црногорске владе и Друштва Брави — Мазини — Плата и комп. са сједиштем у Ђенови, али због избијања балканског рата, слабости организације рада и других разлога нијесу били постигнути никакви резултати.¹³³

Нарочито уочи првог свјетског рата енергично се постављало и питање регулисања ријеке Црмнице. Наводило се да би регулисањем ријеке Црмничко поље дало четири пута више прихода него што се добијало од обавезног рада грађана. Велико исељавање Црмничана у Америку образлагано је недостајањем потребних површина обрадиве земље.¹³⁴

Пројектовани систем наводњавања Бјелопавлићке равнице и планови за исушење Крупачког поља такође нијесу били остварени.¹³⁵

Сматрало се да би оспособљењем ових и других површина за обраду (Ђемовско поље 40.000 рала, Љешкопољски лугови преко 2000, Горње блато око 4000, Улцињско поље и Зогајско блато до Бојане преко 20.000 рала и Крупачко поље преко 2000 рала), укупно око 70.000 рала, искључујући могућности исушења земље Скадарског језера, због политичких и војних разлога, престале потребе за даље исељавање становништва. Рачунало се да ће се добијањем нових површина обрадиве земље цијена овој знатно смањити (1907. рало земље у Љуботињу коштало је преко 1000 круна, у Косовом лугу 300, у Никшићком пољу цијена је скочила за 100%, у Зети, Пиперима и Мартинићима за 50%). Знало се да се ни на овом послу није могло ништа учинити без већег капитала и предлагано је да се преко црногорских представника у Америци (конзула и агената) организује да сваки исељеник уплати одређеном фонду по 50 круна прије мелиорације једног рала земље и послје његовог оспособљења за обраду, тако да ће сви они бити у могућности да дођу до земље по јевтиној цијени и да неће више морати да иду у иностранство ради зараде. Сматрало се да би се новац који су исељеници слали својим домовима на овај начин најбоље искористио.¹³⁶

Наде да ће се путем мелиорација, у првом реду исушењем Скадарског језера, задовољити глад беземљаша и остварити економска независност земље биле су узалудне.

¹³² ДАЦ — МУД 1882, 191; МИД 1909, III, 1293; П. А. Ровинскиј, Черногорја II, ч. 1, 157; Ст. биљ. 1909, 638.

¹³³ Боко Пејовић, Покушај исушења Улцињског поља, из 1956, 1—2. 156—64.

¹³⁴ Ст. биљ. 1914, 291, 617—18.

¹³⁵ ДАЦ — МИД 1909, V, 1902.

¹³⁶ Слободна ријеч 1907, 5 и 6; Ст. биљ. 1907, 60—61.

Не увиђајући могућности да се мелiorацијом створе потребне површине земље, многи су изјављивали, нарочито за вријеме неродица, да ће бити принуђени да иду у Америку, уколико не би у међувремену дошло до проширења граница.¹³⁷

У slabим материјалним условима највећег дијела становништва (малог и слабог посједа, ниске производности рада, пораста зеленашког капитала и презадужености, злоупотреба власти и богаћења главарског слоја, који је свако оживљавање привреде успијевао да искористи за себе) дугови су, разумљиво, просто карактерисали односе међу људима и доводили дужнике у безизлазан положај. Због презадужености огромног броја домаћинства и могућности да повјериоци могу лако да дођу до њихове имовине био је проглашен мораторијум за пријеме од 1875—1881. Посљедице ове мјере биле су врло тешке. Судски призната стопа интереса од 15%, који је за седам година знатно порастао, пријетио је и посљедњим крпцима плодне земље многих дужника, јер сем горе и баштине повјериоцу нијесу имали шта да даду. Престанком мораторијума и смањењем каматне стопе на 10% требало је да се ликвидирају сва међусобна потраживања. Дужници нијесу имали новаца, а о стварању неког кредитног завода који би им могао давати зајмове под повољнијим условима, промјеном „облика наше новчане пјаче“, није могло бити ни ријечи. Зајмопримаоци су све више долазили у зависност од приватних власника новца који су најчешће били и главари. Повећавање њиховог имања на рачун некретнина дужника могло би се пратити по дацијалним књигама са доста интереса. Карактеристично је да су тек после завршеног рата расправе о дуговима испуњавале скоро највећи дио преписке између приватника и нижих управних или судских органа власти и ових са вишима. О ма каквој помоћи државе у оваквој ситуацији није могло бити ни помена, изузимајући доношење неколико законодавних аката на основу којих је требало да се бар мало успори процес обескућивања највећег броја дужника, гарантујући им, донекле, законито рало земље или настојећи да се смањи каматна стопа на позајмљени новац. Установљење „законитог рала“ најбоље указује на невоље беземљаша које је требало пошто-пото задржати на њему, иако без икаквих услова, и на немоћ државе која је требало према њему да покаже, макар и формално, извјестан знак бриге, више у пропагандне сврхе него да му се стварно помогне. Покушаји државних органа у овом смислу само су откривали њихову слабост пред неминовношћу једног процеса у привредно много заосталој средини, каква је била Црна Гора у вријеме наглог јачања власти чиновничке бирократије, која се и у економском погледу све више издвајала. Долазило је до тога да су сами власници загарантованог рала земље тражили одобрење да и њега продаду, ако већ и оно није било задужено, да би добијеним новцем платили трошко-

¹³⁷ ДАЦ — МИД 1909, III, 1106.

ве исељења у неку другу земљу у којој је требало да се нађе мјесто за насељење или да зарадом обезбиједи средства за голи опстанак. Чињеница је да дужника који је на овај начин остајао без ичета село није трпјело и он је морао да се исели. И установа права прече купње у фази наглог економског диференцирања у црногорском друштву све више је погађала масе осиромашених сељака који су брзо прелазили у ред потпуних беземљаша.¹³⁸ Архивска грађа о исељавањима најчешће садржи и податке о начину регулисања исељеничких дугова. Врло често су случајеви да су дугови више износили него што су имања била процијењена. На примјер, породица из Орје Луке од 8 чланова, која је кретала у Србију, имала је 300 талира дуга; од 55 породица са 312 чланова у колашинској капетанији, које су намјеравале да се иселе у Србију, само десет их није много дуговало. Од 1113 породица са 5899 чланова само у двјема капетанијама Г. Колашина биле су 1898. године 344 са 1017 чланова сасвим задужене. Наводимо и примјер породице из Бјелопавлића са 8 чланова која је имала рало земље и 100 фиор. дуга.¹³⁹ Карактеристичан је случај задужености у бањској и опутно-рудинској капетанији, из којих је било више исељавања. Наиме, 150 породица са 1023 члана (имале су косане и оране земље 349¼ рала и 80 2/4 мухаџирске) прије исељења у Србију 1889. године дуговале су 28.844 ф. 83 новчића (приватнима 18.632 ф. 48 н., а држави, на име вађевине и дације, 10.212 ф. 30 н.)¹⁴⁰ На инканту земље исељеника су куповали или узимали за дуг обогатени повјериоци. На примјер, војвода Л. Сочича је 1889. купио имање 70 домаћина у Плужинама непосредно прије њиховог исељавања у Србију.¹⁴¹

И послвије оснивања државних кредитних завода и издавања разних наредба, зеленашки капитал се непрекидно повећавао, наплаћујући добит од 100-150%. Позајмица новца се комбиновала са разним врстама трампе од којих су сиромашни сељаци највише страдали, нарочито они који су се исељавали у Америку. Од 1390 исељених у Америку до средине 1906. из седам батаљона околине Никшића, на примјер, највише је било дужника, жртава зеленашког капитала. Масовна исељавања ради зараде била су у најтјешњој вези са дјеловањем зеленаштва, јер је и једно и друго имало коријене у врло слабом стању привреде у Црној

¹³⁸ ДАЦ — МУД 1878, 301; МФ 1881, 654; МИД 1889, 1384; МУД 1904, 330 и 817; Г. Вуковић, Моје три мисије, необјављено, ДМЦ 5; Глас Црногорца 1884, 42; Зборник судских закона II, 69, 87, 94, 105, 111, 113, 128, 189, 199, 201, 240, 302—3, 333, 398, 405, 442, 467—8, 548; Општи имовински законик чл. 49—51, 262, 534, М. Ђуровић, Основица и облици зеленашења у Црној Гори и развитак зеленашког капитала у другој половини XIX вијека, из 1953, 438—57; Ј. Јовановић, Марко Миљанов, 133.

¹³⁹ ДАЦ — МИД 1892, 253; МУД 1889, Списак исељеника из колашинске капетаније; МУД 1898, I, 8; ДМЦ — Молбенице 1902, 1075.

¹⁴⁰ Управа двора књ. Николе 1889, 457. Види и др Ж. Булајић, Аграрни односи у Црној Гори (1878—1912), Титоград, 1959, 157—206.

¹⁴¹ Св. Томић, Пива и Пивљани, Београд 1949, 430.

Гори. Оснивањем капиталистичких предузећа почетком XX в. и повећаним обртом новца, презадуженост великог дијела становништва све јаче је долазила до изражаја.¹⁴²

Особито заостала привреда, ниска производност рада и честе неродне године условиле су у Црној Гори још у почетку XIX вијека појаву „вађевине“, у ствари својеврсног облика зеленашења. Овај појам је у најтежњој вези са житом које је требало врло често увозити у Црну Гору ради прехране становништва. Због потреба набавке овог основног артикла прехране и много ниске кредитне способности огромног броја потрошача, вађевина се највише афирмисала на овај начин, трговином житом, али је могла, разумљиво, долазити до изражаја и кад се радило о трговини нечим другим, у зависности од потреба, количине новца који је био у промету, гаранција дужника да ће дуг бити враћен у натури или новцу. Наплатом вађевине зајмодавац (трговац, произвођач или држава) је наплаћивао не само трговачки него и зеленашки профит, што је дужнике још више доводило у изузетно тежак положај. Исплата вађевине у новцу утицала је на пораст „чистог“ зеленашког капитала. Поред приватника, држава је долазила до изражаја и као све јачи зеленаш. Дјелимичним ограничавањем приватне вађевине, чија је каматна стопа била нешто виша, стање се није могло измијенити. Локални органи власти су били обавезни да од дужника најприје наплате државну вађевину па остале дугове. У једној наредби капетанима 1882. било је речено: „кога би ова скужајица дигла из Црне Горе да га не тичете, док му бог помогне и имадне“. Ни оваквом мјером није се могло ништа поправити у жеку исељавања становништва у разне земље. Притиском зајмодаваца са разних страна, домаћинства су се лишавала и законитог рала земље, војничког дијела и даровница у новоослобођеним крајевима. Заиста имања многих нијесу вриједјела више него што је износила вађевина која се морала плаћати до строго одређеног рока. Уколико дуг није враћен новцем од продавца имања, ово је узимала држава да га она продаје и наплати своја потраживања. Тако је чињено и са имовином дужних исељеника, па и у току масовног исељавања 1903. „Кобна вађевина“, као облик зеленашког капитала, карактерисала је друштвене и економске прилике у Црној Гори све до краја њеног постојања као

¹⁴² ДАЦ — МП 1903, 3015; МУД 1906, 3463; Др Мирчета Ђуровић, Трговачки капитал у Црној Гори у другој половини XIX в. и почетком XX вијека, 212—15; Ст. биљ. 1907, 69—70; Др Мирчета Ђуровић, Црногорске финансије, 327—338.

самосталне државе.¹⁴³ Ни пасош нијесу издавали дужнику који није био исплатио вађевину. Напомињемо да у околини Никшића 1888. год. 273 породице нијесу могле, због презадужености, наћи јемце да узму вађевину, што није био усамљен случај.¹⁴⁴ Најзад је у августу 1898. било објављено да се жито неће више на вађевину давати, јер се „народ није умио довољно чувати од дуга, јер су многи узимали по више но им је потребно било, очекујући да га исплаћивати неће. . .“.¹⁴⁵

На питања о разлозима исељавања групе радника или породица редовно се наводио и велик број дажбина које су морали плаћати држави (дацију, прирез, порез, поповину, школарину, дажбине цркви, обавезни рад (надница 60 хелера).¹⁴⁶ Порези су се повећавали нарочито од 1903. године, кад су у земљи владале изузетно тешке материјалне прилике. Држави су плаћане огромне дажбине и посредно и непосредно (по 16 круна плаћао је сваки члан породице 1907, што је било огромно много), као у каквој јачој држави.¹⁴⁷ Све ово нас увјерава у чињеницу да су Црногорци ишли у Америку и друге земље да би се материјално могли одржати са својим породицама, а никако да би се такмичили у „течењу што веће добити“, како је тада званично било написано.¹⁴⁸ Из књига молбеница књазу најбоље се могу упознати невоље људи који су у великом броју тражили помоћ да плате дуг или пасош да иду у свијет и зарадом прехране породицу и изврше друге обавезе. Дугови су огроман број људи присилили да иду у печалбу, јер иначе „не могу бити Црногорци“.¹⁴⁹

Отежавању ионако тешких прилика доприносила је, свакако, и самовоља чиновника, нарочито капетанских власти, које су се последије проширења државе и увођења сложеније администрације све више бирократизовале и одвајале од народа. То је долазило до изражаја у примјенама наређења, нарочито кад се тичало материјалних ствари и обавеза становништва. Мноштво докуме-

¹⁴³ ДАЦ — ВС 1880, II, 4. V и III, 29. XI; ДАЦ — МФ 1881, 758; МФ 1883, 210; МУД 1884, 375; МФ 1888, 94; МУД 1889, 1177; ДМЦ — 1889, 96; Никола I 1880, 28; Молбенице 1903, 1160; М. Ђуровић, Основица и облици зеленашења у Црној Гори и развитак зеленашког капитала у другој половини XIX вијека, из 1953, 448—453; Г. Вуковић, Моје три мисије, необјављени мемоари, ДМЦ, бр. 5, 36—50; Зборник судских закона II, 112, 119, 137, 199, 201, 461; Енциклопедија народа Југославије II, 456. За вађевину су капетани продавали и краву између дјецe, а Луковљанину са 8 чланова породице било је продато законито рало земље непосредно прије одласка у Србију.

¹⁴⁴ ДАЦ — МУД 1888, 65.

¹⁴⁵ ДАЦ — МФ 1898, 696; МИД 1898, 1312.

¹⁴⁶ ДАЦ — МУД 1906, 2869 и 3295; АУП 1905, ф. 61, 25. X; ДМЦ — ПС 1907, I, 17; П. Ровинский, Черногория III, 458—60.

¹⁴⁷ Мемоари Г. Вуковића, Моје три емисије, V, 45—50; Ст. биљ. 1907, 374.

¹⁴⁸ Педесет година на престолу Црне Горе, 1860—1910, стр. 227.

¹⁴⁹ ДМЦ — Књ. молбеница 1879—1912; Народна мисао 1906, 10.

ната свједочи о немилосрдности и грабежљивости капетана и других главара. Због рђавих поступака власти, народ је губио вјеру у праведност чиновника уопште и није чудо што су многи „омрзнули живот и имање“ и били принуђени да се због тога исељавају, како стоји у једном извјештају из 1906. године. Жалбе на бездушност судова и судија нијесу биле ништа мање. За вријеме политичке кризе 1907—1908, кад је огроман број Црногораца ишао у иностранство ради зараде, дошло је до најпунеријег изражаја појава додворавања властима на штету мноштва сиромашног становништва које је било принуђено да се листом исељава, о чему говоре и многа писма која су доцније појединци упућивали књазу из Америке и других земаља. Штавише, у Народној скупштини је истицано да ни бојеви, колере ни неродне године нијесу Црногорце осиромашили и раселили колико бездушност судија. Због овога је потреба борбе против паразитизма и самовоље чиновништва, најчешће неспособност, истицана у сваком захтјеву иоле напреднијих снага.¹⁵⁰ И неправедан систем опорезивања још више је проузроковао незадовољство највећег дијела становништва (на рало земље плаћало се једнака дација, без обзира на њен квалитет). Једном ријечју, масовна исељавања све више су карактерисала тешкоће живота највећег дијела становништва, економске и политичке прилике у овој земљи.

Дариване земље у новоослобођеним крајевима, углавном у Никшићу и Колашину, остајале су, по исељењу уживаоца, најближима у року од три године. У случају да се до тада ранији уживалац не врати, земља је припадала држави.¹⁵¹ У почетку су се даровнице могле продавати, по књажевој дозволи, а касније је било одлучено да уживалац добија даривану земљу у власништво по истеку тридесет година.¹⁵² Ни настојања књажевске владе да задржи дариване (углавном због заслуга у протеклом рату) у новоослобођеним крајевима нијесу могла спријечити велики број насељеника да се иселе из Црне Горе и потраже боље услове за живот на другој страни. Политика диобе земље (веће и најплодније површине главарима, а мале крпице заслужним војницима) тај процес је, у ствари, сама омогућила.

Повећавањем потреба становништва за земљом, нарочито после рата 1876—78, морале су се постепено уносити извјесне промјене и у режим комуница који се до тада ипак одржавао у оквирима његове старе организације. Захтјеви сељака да могу слободно да располажу својим дијеловима у комуницама све јаче су долазили до изражаја.

¹⁵⁰ ДМЦ — ПС 1902, 44; 1906 II, 59; ДАЦ — МУД 1882, 837; МИД 1891, 597; ДМЦ — Никола I, 1894, 28; ДАЦ — МУД 1906, 3295; ДЦМ — књ. Никола 1908, 27; Ст. биљ. 1907, 762; Мемоари В. С. Поповића, ИИ 341, 15; Вл. Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија, 488.

¹⁵¹ ДАЦ — МУД 1889, 967, 1026, 1029, 1057; 1890, 1040.

¹⁵² Зборник судских закона II, 213, 214, 265, 527, 534.

Наредбом из 1881. било је забрањено удионичару да прода свој дио у комуну, само ако је и даље остајао да живи на имању.¹⁵³ Три године касније, кад су исељеници у великом броју продавали и дијелове у комуну, била је донесена нова наредба о забрани сваке диобе комуница, па била она сеоска или племенска, а онима који нијесу имали стоке било је дозвољено да могу да приме на љетовање у сеоској комуници до 50 а у племенској до 80 туђих брава и на овај начин се и они користе травом у комуници.¹⁵⁴ Десет година касније, у новембру 1896, било је допуштено да поједино домаћинство може да доведе у свој комуни 70 брава и 5 говеди.¹⁵⁵ Најзад су се дијелови комуна могли замјенити, рало за рало, између припадника исте општине. Иначе, комуница је морала остати неповредива, мада је у пракси било случајева да су појединци, чија се земља граничила с комуном, захватали од њега и крчили га.¹⁵⁶ Понегдје су дијелови комуница дијељени најсиромашнијима, уз сагласност књажеву, ради обраде. Кучи су, на примјер, још 1891. подијелили планину неколицини беземљаша с тим да се њом користе у току шест година, али по истеку овог рока да је сви међусобно подијеле на једнаке дијелове.¹⁵⁷ Неколике године касније су и припадници једне чете Ровчана тражили сагласност за одлуку да по мало земље из комуна подијеле беземљашима да се не би селили у иностранство. Овакви захтјеви су добијали сагласност старијих органа само ако се радило о сеоском комуну.¹⁵⁸ Тако је притиском беземљаша све више мијењан режим комуница, утврђен у давној прошлости. Тај процес се развијао неминовно и у зависности од услова у појединим крајевима. Понегдје је много раније био почео. Глад за зиратном земљом претворила је катун Врањештицу у Васојевићима у село око 1880.¹⁵⁹ Тек очи балканског рата катуни на Језерима, испод Дурмитора, постали су масовнија насеља Дробњака, који су као сточари високо извели земљорадњу, да би и отуда погођени неродицом сијена, били приморани да једним дијелом иду у друге земље ради зараде. И Мартинићи су упорно захтијевали да им се дозволи да подјелом пасишта обезбиједе веће површине зиратне земље.¹⁶⁰ Прије првог свјетског рата и Глуходолани, у Црмници, насељавали су испасишта на планини Созини. И овако се водила борба да се мијењањем управљања у најстаријим облицима племенске овојине макар коликом броју породица повећају површине зиратне земље и тако створе извјесни

¹⁵³ Зборник судских закона II, 94; Општ. имов. закон, чл. 61.

¹⁵⁴ ДАЦ — Дј. МУД 1885, 608; Зборник судских закона II, 138—39.

¹⁵⁵ Зборник закона II, 232.

¹⁵⁶ ДАЦ — ВС 1898, 311; Дј. МУД 1903, 503.

¹⁵⁷ ДАЦ — МУД 1897, 523.

¹⁵⁸ ДАЦ — МУД 1903, 420; 1908, 4466.

¹⁵⁹ М. Пајковић, Сточарство на Комовима, Гл. геогр. др., св. XVI, 82—83.

¹⁶⁰ ДАЦ — МУД 1909, 3749.

услови за њихов опстанак у Црној Гори.¹⁶¹ Могућности у овом смислу биле су доста ограничене, поготово ако су пасишта пре-лазила у својину богатијих људи.¹⁶²

Ратни догађаји су проузроковали и велике материјалне штете које су се морале осјећати за више година. Било је много за рад онеспособљених. И сточни фонд је био увелико уништен. Није било чудо што је у прољеће 1879. било у једном распису речено да „просјачења колико у нас нема ниђе и ни у једном крају свијета“.¹⁶³ Неродна 1879. још више је погоршала и иначе тешко материјално стање народа. У Зети је, на примјер, у мају 1880. било 1180 душа дошло да умре од глади.¹⁶⁴ Гладна 1880. могла је само да повећа патње народа, због тога што је мало и у невријеме било посијано и што је била суша.¹⁶⁵ И 1887. била је крајње неродна. Због тешке зиме зло у народу је било веће. Многи су ове године страдали од глади у Бањанима, Спужу, Зети и другим мјестима.¹⁶⁶ Због неродице сијена познате 1888. био је изложен пропасти и нешто подмлађени сточни фонд. Захтјеви за хитну помоћ глађу угроженима стизали су нарочито из Роваца, Спужа (од 198 породица 83 су биле гладне) и Пјешиваца (због великих такса било је престао и извоз стоке у Италију).¹⁶⁷ И трећа по реду година, 1889, била је сушна, потпуно неродна. Уколико је нешто било сачувано, на примјер у Дробњацима и Пиви, то је било уништено од црва и скакаваца (саранчи). Са разних страна су стизали врло дирљиви извјештаји о тешком стању народа којему је пријетила смрт од глади. Оставши без сточне хране и, с тим, без стоке, појединци су се, на примјер у околини Колашина, одлучивали и на самоубиство.¹⁶⁸

Ограничењем броја иселених у Србију многим је положио и даље остао безнадежан.¹⁶⁹ У марту 1890, по реду четврте неродне године, јављано је да 8.500 становника скапавају од глади.¹⁷⁰ И у почетку наредне године стизали су извјештаји о глади у Колашину, Кучима и Братоножићима (60 породица), љеворечкој капетанији (трећи дио народа), Бањанима (40), Пиви (преко 200 породица) и другим мјестима. Ове године су у Дробњацима и Је-

¹⁶¹ Сретен Вукосављевић, Организација динарских племена, 36.

¹⁶² П. Ровинскиј, Черногорја III, 458—60.

¹⁶³ Записи 1937, 380.

¹⁶⁴ ДАЦ — МФ 1880., 634.

¹⁶⁵ П. Ровинскиј, Черногорја I, 287. Говећа куга је бјесњела у Црној Гори 1879 и 1880. године (Мемоари М. Шобајића, Записи XI, 204).

¹⁶⁶ ДАЦ — МУД 1887, а. 117, н. 1044.

¹⁶⁷ ДАЦ — МУД 1888, 37, 102, 209; ДМЦ — ПС 1888, 12. I и 7. III.

¹⁶⁸ Р. Ј. Драгићевић, Једна наредба министра војног Пламенца брит. Миру Влаховићу, Записи 1938, 314—15.

¹⁶⁹ ДАС — МИД 1889, По, пов. 1090; ДМЦ — ПС 1889, 14 од 3. X; ДАЦ — МУД 1889, 1151; Глас Црногорца 1889, 33.

¹⁷⁰ ДМЦ — ПС 1890, 19; Застава, Н. Сад 1890, 16.

зерима скакавци починили велике штете.¹⁷¹ Од ове године и школски извјештаји садрже податке о броју гладне дјеце која нијесу могла да долазе у школу (за године 1891, 1895, 1897, 1901, 1902. и 1903).¹⁷² Скакавци су у 1893. таманили у околини Подгорице, нарочито у Зети,¹⁷³ а идуће године црв је упропастио усјеве у околини Улциња.¹⁷⁴ И 1895. и 1896. стизали су извјештаји о скапавању породица у Кучима (33), Пољима (23), у Велики (60), у бољевифко-глуходољској капетанији (88) и др.¹⁷⁵ И извјештаји из 1898. су пуни података о глади у Морачи (преко 300 душа), у Колашину и околини (преко 100 породица), у Загоричу (9) и др.¹⁷⁶ Глад је пријетила и 1900. у Пиви, Жабљаку, Ускоцима, Ровцима, Колашину, Пољима.¹⁷⁷ Слаб је род био и 1902. Због суше је хромпир врло слабо родио у катунској нахији.¹⁷⁸ И наредна година није била ништа боља. Хиљаде гладних су у Подгорици и Никшићу тражили упошљење, а границе су само за краће вријеме отворане. Уз ово је крајем године незапамћена бура (ураган), која је трајала 4 дана и ноћи, проузроковала огромне штете у читавој Црној Гори, особито у равницама.¹⁷⁹ Слабе су биле и 1904. и 1905, познате по великом снијегу и хладноћи, кад се страдало од глади и у Зети.¹⁸⁰ И 1907. је била сасвим неродна у сјеверним крајевима; 1908. није се родило сијено; 1909. је била страшна суша (због неродице траве за двије узастопне године пошао је знатан број становника испод Дурмитора у Америку). И 1911. била је неродна у јужном дијелу земље. Тешко материјално, стање народа помиње се у мноштву докумената из 1912. године.¹⁸¹ Масовност исељавања ових неродних година најјасније показује шта су оне значиле и какве су биле њихове посљедице.

¹⁷¹ ДАЦ — МУД 1891, 12, 36, 45, 72, 232, 458; ДМЦ — ПС 1892, 40; Др М. Костић, Из историје Срба у Новопазарском санџаку после Берлинског конгреса, Гл. ск. науч. др. XXI, 106.

¹⁷² ДАЦ — Гл. шк. надзорништва; Мин. пр. и цркв. послова 1901, 453; 1902, 1402.

¹⁷³ Глас Црногорца 1893, 22.

¹⁷⁴ ДАЦ — МУД 1895, 91.

¹⁷⁵ ДАЦ — МУД 1895, 101; МУД 1896, 548 и 636. Глад у Црној Гори 1893. и 1896. приморавала је многе да прелазе у Аустрију и пљачком обезбјеђују средства за живот (Г. Вуковић, Из дипломатске историје односа Црне Горе са Енглеском, Француском, Бугарском, Аустријом и Турском, Цетиње 1929, 28; Г. Вуковић, Црна Гора и Аустрија, Записи 1929, 72.

¹⁷⁶ ДАЦ — МУД 1898, 119, 233, 956 и 1324; ДМЦ — ПС 1898, 20.

¹⁷⁷ ДАЦ — МУД 1900, 242.

¹⁷⁸ ДМЦ — ПС 1902, 108 и Урежай в Черногории.

¹⁷⁹ ДАС — МИД 1903, ПО, 394; ДМЦ — ПС 1903, I 6, 31; 59; ПС 1903, II, 81.

¹⁸⁰ ДМЦ — ПС 1905, 10.

¹⁸¹ ДАЦ — АУП 1905, ф. 61, извј. од 29. XI 1904; ДАЦ — МУД 1905, 247, ДМЦ — ПС 1906 I, 36; ДАЦ — МУД 1908, 1916; ДАЦ — МИД 1909, IV, 1644; Глас Црногорца 1904, 32; Глас Црногорца 1906, 24; Ст. бил. 1907, 1080; Цет. вј. 1909, 54; Цет. вј. 1911, 58. У неким крајевима се глад увелико осјећала и средином 1914. Из Боана је јављено 15. јуна да дјеца нијесу похађала школу због глади (Мин. просвјете и цркв. послова 1914, 2644).

RÉSUMÉ DE L'ARTICLE DE ĐOKO PEJOVIĆ «LES CAUSES DE
L'ÉMIGRATION EN MASSE DE LA POPULATION DU
MONTÉNÉGRO (1878—1916)»

Après la guerre balkanique a commencé une nouvelle phase de lutte des Monténégrins pour leur existence englobant l'ancien territoire d'Etat et celui qui venait d'être libéré. Sur un domaine plus étendu et en quelque sorte sous de nouvelles conditions, a commencé une plus libre activité de légimités sociales qui auparavant n'a pas pu trouver une expression plus efficace.

Les tentatives caractéristiques pour retenir les masses d'habitants pauvres dans l'Etat à peine reconnu au point de vue international n'ont pas pu enrayer ces tendances d'émigration pour trouver ailleurs ce dont ils étaient privés dans leur ancien foyer, c'est-à-dire: un meilleur gain ou un meilleur établissement.

Dans les nouvelles régions se développa de plus en plus le processus de partage des communautés domestiques ainsi que l'appauvrissement et l'émiettement de la propriété foncière qui était d'ailleurs très limitée. L'accroissement du capital provenant du commerce et de l'usure a causé un endettement sans cesse grandissant de la population.

Les possibilités d'établissement sur les superpicipies libres des régions nouvellement libérées étaient restreintes pour plusieurs raisons. Toutes les faiblesses de la politique agraire monténégrine se sont manifestées à l'occasion du partage des terres à Nikšićko polje (Champ de Nikšić). Une quantité de documents nous initient à quel point la population a eu grand-faim de terre. Cela montre d'une façon évidente la structure présentée de la propriété foncière.

La structure économique du pays, l'état des finances et le volume du commerce extérieur n'ont pas laissé beaucoup à espérer que le pain quotidien serait bientôt assuré aux masses pauvres. Les besoins les plus élémentaires du gouvernement n'ont pas pu être satisfaits par les revenus réguliers. Les annuités d'emprunts conclues à l'étranger il fallait effectuer par d'autres emprunts de telle sorte que la situation politique et financière du Monténégro en fut encore empirée.

Les petits travaux publics, certaines, mesures en vue d'améliorer l'agriculture et les métiers et la fondation de petites entreprises n'ont pas beaucoup contribué à cet état des choses.

Les efforts tenaces de s'entendre avec les Turcs pour régler le cours de Bojana et l'abaissement du niveau du Lac de Scutari n'ont abouti à rien. Par conséquent toutes les attentes des sans-terre

monténégrins étaient illusoires. Ajoutons que d'autres travaux d'amélioration ont fait également défaut.

Pour des raisons ci-indiquées et à cause du surpeuplement et des années de famine un grand nombre d'habitants émigrait avec famille. On exprimait avec force que »Le cours naturel des choses« a pu être maintenu au Monténégro grâce à cette émigration: la proportion entre »la quantité de terre arable et de ses ressources d'existence et le nombre du peuple qui y resta à vivre«.